Düşünce Geleneğimizi Anlamada İlmî Tedkik ve Kaynak Bilgisinin Kıymeti*

Mehmed Said HATİBOĞLU**

A. Dere: Rabbimize hamd ve Resûlüne en güzel salât ve selâm ile başlar, yoğun ilmi çalışmalarınız arasında bu söyleşi için vakit ayırmanızdan ötürü, ilim yolunda pek çok talebe yetiştiren siz kıymetli Hatiboğlu hocama peşinen teşekkür ederim.

İlmî çalışma ve tutarlı düşünme konusunda sizden öğrendiğimiz önemli bir şart, kavramların anlam ve delâletlerinin farkında olmanın, bir kavramın nerede, ne zaman, kim tarafından, hangi manada kullanıldığının izini sürmenin gerektiği olmuştu. Kavramların bu özelliklerine dikkat edilmeyip, keyfi veya kasıtlı kullanımları, ilim ehlini, genellemeci düşünce ayrılıklarına, hatta itham ve dışlamalara kadar götürebilmektedir. Tam da buna örnek verebileceğimiz önemli bir kavram ikilisi hadîs (حديث) ve sünnet (سنة)tir. Bu iki kavram yalnız Türkiye'de değil, yaygın olarak Müslüman coğrafyada özellikle aktüel kullanımlarda eş anlamlı kelimeler/kavramlarmış gibi kullanılıyor. Gerek bu kelimelerin etimolojisini gerekse ilk üç Hicrî asırlarda ilim çevrelerinde ve kitaplarında kavram olarak nasıl kullanıldığını göz önünde bulundurduğumuzda, nasıl bir değerlendirme yapmak istersiniz?

M. S. Hatiboğlu:

بسم الله الرحمن الرحيم رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي

Bugünün genç âlimleri gibi bizler de Resûlullâh'ın ilmiyle meşguliyeti kendimize hedef olarak seçtiğimiz yıllardan beri bu iki tabirle karşılaşıyoruz. Bu tabirleri kullanan âlimlerimizin usûl kitablarını veya farklı metinlerini okuduğumuzda bu iki tabiri aynı manada kullanan veya birbirine karıştıranlar olabiliyor. Oysa bizim bugün anlayabildiğimiz kadarıyla bu iki tabir birbirinin aynı değil, birbirinden farklıdır. Sünnet dediğimiz zaman; bu bize bir fiili, bir uygulamayı, bir hükmü veya ilkeyi anlatır.[1] Hadîs dediğimiz zaman -en genel

---

* Bu söyleşi M. S. Hatiboğlu hocamızla Ankara'da 18.08.2018 tarihinde ve şahsi kütüphanelerinde asistanlarından Prof. Dr. Ali Dere tarafından yapılmıştır. Bu metnin yazımında Hatiboğlu'nun tercih ettiği imlâ kuralları kullanılmıştır.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi.

[1] Sünnet kelimesinin kullanım ve anlamlarına dair daha fazla bilgi için bkz. Hatiboğlu, Hadis Tedkikleri I, s. 157-163.

anlamda- bunların rivâyetidir.[2] Bunu misâllendirdiğimiz zaman aradaki fark kolay anlaşılır. Meselâ Resûlullâh aleyhi's-salâtu ve's-selâm "evden sağ adımınızı atarak çıkın" buyurmuşlar ise bu hadîstir. Kâle Resûlullâh (Peygamber Efendimiz şöyle buyurdu) diye başlarsa bu da hadîstir ama "evden çıkıyorken sağ adımla çıkmak gerekir" dersek bu sünnettir. İkisinin arasındaki temel fark budur ve bu yüzdendir ki sünnetleri, yani fiili hareketleri anlatan kitablarımızda bu ayrımı gayet net olarak ifade eden âlimlerimiz vardır. Bunlardan birisi Ebû Dâ'ûd (ö. 275)'un *Sunen*'inde geçer. Ahmed b. Hanbel (ö. 241) tek hadîsten bahsederken Ebû Dâ'ûd'a: 'bu hadîste beş tane sünnet' vardır[3] demiştir. Şimdi; eğer sünnet ve hadîs mana olarak aynı şey olsaydı böyle bir ifadede bulunulması mantıken yanlış olurdu. Bununla o âlim, 'rivâyet olarak bize gelmiş olan bu ifadelerin içinde fiili olarak tatbik edilebilecek beş tane hâdise, konu veya hüküm vardır' demek istiyor; bu on da olabilir, on beş de olabilir ama hadîs tektir.[4]

Bu misâlleri çoğaltmak da mümkindir. Mesela kitablarımızda, pek çok âlim hakkında 'bu âlim sünnette İmamdır ama hadîsde değildir' denir. Bir başka âlim hakkında ise bunun tam tersi söylenir: 'Hadîsde âlimdir, sünnette değildir' şeklinde.

Bu gibi misâller, bize hadîs ve sünnet tabirinin aynı manaya gelmediğini gösteren delillerdendir. İşte bu tabirlere pek dikkat etmeyen bazı kimseler bunları karıştırabiliyorlar veya birbirinin yerine kullanıyor ki, bundan sakınmamız gerekir diye düşünüyorum.

A. Dere: Muhterem hocam, erken dönem kaynaklarımızda isnâdlı naklî bir bilgi için bazen hadîs, haber, eser veya rivâyet/rivâyât, mervîyât tabirleri kullanılıyor. Buna mukabil, bugün bazı akademik çevreler, bu nakli bilgi Peygamber Efendimiz (s.a.s) ile ilişkili ise, buna rivâyet tabirinin kullanılamayacağını, hatta kullanılmasının bu nakli bilgiyi sıradanlaştırmak, hatta Peygamber Efendimiz'i ve onun konumunu değersizleştirmek anlamına geldiğini söyleyip, bu tabire karşı çıkıyorlar. Bu doğru mudur sizce?

M. S. Hatiboğlu: Daha baştan söylemek gerekirse, bu tabirler Peygamber Efendimiz (s.a.s) zamanında bu manalarda kullanılan ve kaideleşmiş tabirler değildi. Daha sonra birinci, ikinci asırdan itibaren 'ilmû'l-hadîs teşekkül etmeye başladığı zaman âlimler, bu tabirleri kullanmaya başladılar. Pek çok âlim Peygamberimizin hadîsinden bahsediyorken buna pek ala 'rivâyet' diyebilmiştir. Ama rivâyet kelimesi daha sonraki asırlarda bütün şifahî ifadeleri kuşatıcı bir mahiyette görüldüğü için artık Peygamberimizden gelen rivâyetleri ayırma ihtiyacı duyulmuş, meselâ sahabeden gelen rivâyete eser, hatta haber demişler. Ama Peygamber (s.a.s)'e isnâd edilen rivâyetler söz konusu olursa o artık haberlikten,

[2] Daha geniş bilgi için bkz. A.g.e., s. 176-178.

[3] k. el-Cenâiz, 80.

[4] Meselâ Hindli âlim Muhammed ibn 'Alî en-Nîmivî (ö. 1322)' nin bir derlemesi **آثار السنن** مع التعليق الحسن isimlidir ve o burada, uygulama ve hükme dair merfû' ve mevkûf rivâyetlere yer verir.

eserlikten çıkar hadîs olur denmiştir. Buna mukabil, aktarılan muhtevada Peygamberimizin ismi veya onun her hangi bir dahli olmayan pek çok rivâyete hadîs dendiği de vakidir. Bu farklı kullanımlar kaynaklarımızda mevcûd. Meselâ Hz. Ömer'in bir sözü için hadîs diyebiliyor âlimlerimiz. Bu sebeble, biri, Peygamberimizin bir sözünden, Peygamberden gelen bir habere göre diye bahsetse, bunu bir saygısızlığa hamletmek doğru değil bence. Böyle derken de, o sözü Peygamberimizin bir ifadesi olarak değerlendirmiş olabiliyor. Bu sebeble; bu tabirleri hangi âlimimizin nasıl ve neler için kullandığını iyice tesbit etmeden, tek bir mana yüklemenin ve buna göre niyet okumanın da âlemi yok.

A. Dere: Geçmişte ve günümüzde gerek Türkiye'de gerekse başka Müslüman coğrafyalarda, ister dini, isterse sair ilim ve düşünce alanlarında olsun, hadîs veya rivâyetler hakkında 'bunların bilgi değeri yok, hiçbirisine itibar edilmez' diyerek toptan reddeden veya 'bir konuda hadîs veya rivâyet varsa bunların hepsini kabul ederiz' diyen iki genellemeci tavrın olduğu iddia ediliyor. Sizin böyle bir gözleminiz var mı?

M. S. Hatiboğlu: Zannediyorum bununla, İslâmiyetin temelleri içinden hadîs ve sünnet kültürünü tamamen çıkarıp sadece Kur'ân'a dayanma cihetine giden zümre kastediliyor. Onların neden bu yola gittikleri ve bunun kendilerince sebeb ve delillerinin neler olduğu üzerinde epey konuşulabilir. Bazen bu konularda yanlış anlama, çarpıtma ve itham da söz konusu olabilmekte. Hemen ifade edeyim ki, kendisine Kur'an vahyedilen Peygamber efendimiz (s.a.s.) olmadan İslam da olmaz, din de anlaşılmaz.

Şimdi Resûlullâh'tan bahseden kaynaklarımızda bizim için en mühim husus Resûlullâh'ın İslam'ı tebliğ edişi, İslam'ı en iyi bilen bir şahıs olması yatar. Biz İslam'ı Peygamberimizden öğrendik, âlimler hep onlardan öğrendiler. Âlimlerin naklettiği şekilleri daha sonraki nesillerin âlimleri de müzakere ettiler, mütalaa ettiler bir takım değerlendirmelerde bulundular. Ama bizim önümüze şöyle bir manzara çıkıyor:

Dinin sahibi şübhesiz Allah'tır, ne var ki O doğrudan karşımızda değil, Peygamberine vahyediyor. Cenab-ı Hakk'ı, Kur'an'ı ve İslamiyet'i bize Peygamberi anlatıyor; bu surette biz -Kur'ân-ı Kerîm'in bahsettiği şekliyle- Peygamberimizi dinin Kur'ân'dan sonraki en büyük kaynağı olarak görüyoruz. Diğer bir ifade ile İslam'ın rivâyet sahasındaki kaynağı vahyedilen Kur'ân, şahıs planında yapıcı unsuru da Peygamberimizdir. Bu bakımdan Resûlullâh'tan bize nakledilen bütün bilgi ve davranışları biz İslam'ın bir değeri olarak kabul etmek durumundayız; Müslüman ilim geleneği de -geneli itibariyle- bu temel hususta farklı düşünmez. Ne var ki, Peygamberimizden nakledilen bu bilgi ve değerlerin hangisinin bize ulaşmasının tam doğru, hangisinin münakaşaya açık olduğunu tesbit edebilmek -ıstılahî ifadesi ile 'subût'un tesbiti- noktasında en büyük zorluk ve problemlerle karşı karşıya kalıyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm sübût açısından sâbittir, buna mukabil Peygamberimizi duymak, anlamak ve bunları aktarmak farklı beceride kimseler vasıtası ile olduğundan, nakledilen muhtevada da farklılıklar ortaya çıkabildi; hatta ilerleyen dönemde onun adına nakledilen rivâyetleri istediği gibi şekillendirmek ve çoğaltmak durumunda olan şahıs veya çevrelerle karşılaşıldı.

Bütün siyasi, içtimaî dertlerini Peygambere çözdürmek isteyen nesilleri, kalkıp da 'bize Resûlullâh şöyle dedi' diye kendi şahsi meselesini anlatır gördüğümüz zaman, bizim orada bir durmamız gerekiyor. Gerçekten de Peygamber Efendimiz böyle bir şey söyler mi söylemez mi?

Epey tafsilatı olan bu gibi durumlar karşısında âlimler rivâyetlerin isnâdındaki râvilerden hareketle şu râvi zayıf, bu râvi sika/güvenilir, diğeri yalancı gibi değerlendirmeler yaparak mesela 'bu rivâyet Peygamberimize isnâd edilemez' diyorlar. Mamafih yaptıkları bu değerlendirmelerde her zaman ittifak halinde değil âlimlerimiz. İsnâd değerlendirmesi her zaman müşkilimizi çözmüyor. Peki; bunun hal çaresi nasıl bulunabilir? Kendi devrinin sika dediğimiz râvîlerinden aktarılan rivâyetleri, Resûlullâh'ı bize en iyi şekilde anlatan Kur'ân-ı Kerîm'i esas alarak değerlendirmek zorundayız.

Şahsen ben kendi kudretim nisbetinde pek çok meselelerimizi inceleme durumunda kaldım ve gördüğüm bazı tenakuzları o âlimlere yakıştıramadım. O âlimlerimizin kabul ettiği/sahîh dediği bazı rivâyetler için 'Peygamberimiz böyle bir şey söylemez' dedim. Buna misâl olarak profesörlük tezim olan Hilâfetin Kureyşliliği meselesini vereyim. Bu incelememde gördüm ki, pek çok allâmenin sahîh saydığı birkaç hadîsin sahîh (Peygamberimize subûtunun) olamayacağı kanaatine vardım. Bana "sen kim oluyorsun da o allâmeleri bir tarafa koyup kendi fikrini ileri sürüyorsun" diyenler çıkabilir. Benim iddiam o allâmeleri bir tarafa koymak değil, iddiam ve kanaatim yalnızca '*Peygamber Efendimizi Kur'ân-ı Kerîm'in anlattığı şekilde anladığımız takdirde bu konuda zikredilen rivâyetlerin ona isnâd edilemeyeceğidir*.' Şayet böyle rivâyetler, pek çok allâme sahîh kabul ettiler diye sahîh kabul edilecek olursa, günümüzde hâşâ Peygamber Efendimizi asılsız, esassız şeyler söylemiş bir mertebeye indiririz ki, bu Peygamber Efendimize yapılabilecek en büyük hakarettir.

Malum, Hilafetin Kureyşlilerde olması gerektiğini ileri süren yüzlerce kaynağımız var, pek çok hadîs kitabında bu hadîsler geçiyor. En sağlam kaynak saydığımız imâm el-Buhârî ve imâm Muslim'in *Sahîh*lerinde[5] de geçen o hadîslere göre, güya Peygamberimiz buyurmuş ki: "ahir zamana kadar başınızda Kureyş'ten bir halife olacak." Şimdi; devrimizde Kureyşli bir halifemiz varmı? diye sorduğum zaman, herkes 'yok' diyor. Peki; bu rivâyetler ne diyor? 'dünyada iki kişi bile kalsa yine Halife Kureyş'ten olacak' diyor. Günümüze kadar Müslümanların kaç tane Halifesi Kureyşli olmuş veya halife unvanı taşıyan ğayri Kureyşî olanlar bu ilkeye

[5] el-Buhârî, 61. Menâkıb 2; diğer kaynak bilgileri için bkz. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, s. 93-94.

neden aykırı davranmış ve dahi Müslümanlar bu delille onlara neden karşı çıkmamış? İşte; o zaman -haşa- Peygamber Efendimiz asılsız bir şey söylemiş olmuyormu? Oluyor. Ben Resûlullâh'a asla böyle bir ithamda bulunamam, zira Resûlullâh yanlış şeyler söylemekten münezzehtir. Benim kanaatim böyledir. Fakat kaynaklarımızın naklettiği ve âlimlerimizin dayandığı o rivâyetlerin doğru olduğunu kabul ederseniz, bir tenakuza düşmüş olmanız kaçınılmazdır. Bu surette yalnızca Peygamber efendimizi doğru anlamak ve tanımaktan değil, aynı zamanda meselâ bu gibi rivâyetlerin neden ve nasıl ortaya çıktığını, ne gibi etkilerinin olduğunu tesbit etmekten de uzaklaşırsınız.

Akılda kalsın diye tekrarladığım bu müşahhas misâli verdim ama bunun benzeri pek çok misâl var. Günümüzde Resûlullâh aleyhi's-salâtu ve's-selâmı yücelteceğiz davası ile ne kadar yanlış takdirlerde bulunulduğunu da hatırlatmakta fayda var. Resûlullâh'ı sanki kabrinde ailesi ile beraber yaşayan bir canlı olarak anlatan geçmişte de günümüzde de âlimlerimiz var. Resûlullâh sahâbilerin ortasında yaşadı, sahâbenin kendilerinden nakledilen rivâyetlerde asla böyle bir düşünce, sıfatlar yoktur. Kur'ân-ı Kerîm Peygamberimize istediği kadar "sen bir beşersin" 'ölümlüsün' demiş olsun, bunu söyleyenler "hayır sen beşer değilsin' demiş olmuyorlarmı? Böyle inanan ve yazan âlimlerimiz var. İşte burada Peygamberimizi istismar keyfiyeti var.

Peki; bu âlimler niye bunu söylemiş, böyle bir yanlışa düşmüşler, işte bunların sebeplerini anlamak, izah etmek ve düzeltmek acizâne bizim neslimizin vazifesidir; benim düşüncem budur.

A. Dere: Bu tasavvurları nakleden veya kabul eden âlimler bunlara yaşadıkları dönemin ne tür bilgilerinden, hangi tür toplumsal ve psikolojik ortamlarından etkilenerek ikna olmuş olabilirler? Benzer tasavvurlar İslam'ın en erken döneminde var mıydı? Yoksa zamanla İslam öncesi kadim kabuller mi nüksetti veya çevre kültürlerin mi etkisi oldu? Acaba İslam'ı anlama ve yorumlamada karşılaştığımız çıkan –iş'arî, batinî, mitolojik, mistik, sûfî, felsefi, lafzî, sembolik, terğîb-terhîb v.b.- yaklaşımların da mı etkisi oldu? Muhayyiledeki farklılık mı onlara böyle bir şeyi tabii veya makul gösterdi de bu düşünceleri kabul ettiler?

M. S. Hatiboğlu: Bu sorduğunuz suâlin cevabını verebilmek için İslam dünyasının geçirmiş olduğu sosyal ve siyasi değişimleri yakînen bilmek zarureti var. Rasûlullâh (s.a.s.) gözlerini yumduğu zaman kalben gayet müsterihti; İslamiyet'i sapasağlam kavramış bir nesile bıraktığı kanaatinde idi. Bu kanaatte olan bir kimse, sahâbenin gün gelip birbirlerini öldüreceklerini söyleyebilirmiydi? Hayır söyleyemezdi. Ama ne oldu? Tarihî gerçek şu ki; daha üçüncü İslam halifesi Hz. Osman'ı, hilafet makamından indirebilmek için bizzat Müslümanlar şehîd etti. Bunda ne İngilizin ne Fransızın ne Amerikalısının dahli var. Peki; ondan sonra ne oldu? Daha Hz. Osman'ın şehadeti üzerinden bir sene geçmeden İslamiyet'in en

büyük şahsiyetleri karşı karşıya geçip harb ettiler. Bir cephede Hz. ‘Âişe, öteki cephede Hz. ‘Alî bulunuyordu. Karşılaşılan böylesi feci hâdiseleri kavramak ve izah edebilmek bir Müslümanın idrâk ve tasavvuru dışındaydı. Sonrasında; İslam'ın ve Kur'ân'ın emri olarak başımızda Müslümanların seçtiği bir halifenin olması gerekirken, Hz. ‘Alî'nin vefatından sonra, daha İslam'ın ilk asrının yarısı bile dolmamışken İslam dünyası başında hükümdarı ve saltanatı gördü ve bu saltanat ta günümüze kadar devam etti; hala o saltanatı devam ettiren krallar var İslam dünyasında. Bu adamların adları da namları da kral; hâlbuki Müslümanlıkta böyle bir krallık yok.

Peki, bu hâdiseler niçin vuku buldu? Rivâyetler marifetiyle sunulan ve savunulan yanlış din ve peygamber tasavvurları nasıl ortaya çıktı? Bunların sebebi bence en başta Peygamberimiz (s.a.s)'in tam kavranamamış olmasıdır; keza İslam camiasına giren milletlerin kültürel farklılıkları ve beklentilerinin, hedeflerinin birbirinden çok farklı oluşudur. Diğer bir ifade ile bazen "Peygamberimizin doğru anlaşılmamış olması, bazen de kendi düşünce ve menfaatleri uğruna onun adına kasten değişik fikir ve tasavvurların ileri sürülmesidir. Bu nasıl oluyor? O zamanlarda kendi istikballerini bina edebilmek için başta da söylediğim iki büyük kaynak Kur'ân ve Resûlullâh'ta dayanak arayanlar, Kur'ân'da kendi fikriyatlarını teyid eden bir ayet bulamazlarsa nereye başvuruyor? Peygamber Efendimize. Peygamberimizin söylediğini kabul ettiğimiz sağlam rivâyetlerde de tutunacakları bir dal yoksa bu sefer onun adına rivâyet uydurmaya kalkıyorlar. Daha Hicri ikinci asırda ehl-i bid'attan tövbekâr olmuş öyle itirafçı Müslümanlar çıkmışlar ki, ‘aman bu hadîslere dikkat edin, zira biz hoşumuza giden veya yaymak istediğimiz fikirleri hadîs olarak ifade ederdik' diyorlar.

Bizim kültürümüzde bunların çok çeşitli misâlleri var, bu sebeble kültürümüzün devasa kaynaklarının muhtevalarını tanımadan, anlamadan ve tahlil etmeden, yalnızca elimize birkaç hadîs kitabı alarak onlardan Peygamberimizi tanımaya kalkışırsak varacağımız nokta, kat'iyyetle sağlam bir nokta olmayacaktır. Onun için ben, ‘*hadîs ilmini ve hadîs rivâyeti olarak önümüzde bulduğumuz kaynaklarımızı değerlendirebilmek için İslam'ın sosyal tarihini, siyasi tarihini mutlaka en sağlam şekilde bilmek ihtiyacındayız*' diyorum.

Zamanla temasa geçilen dini ve fikri gelenekler de bir şekilde rivâyetlere sirâyet edebilmiş görünüyor. Meselâ geçmişte ve günümüzde bir Mehdî tasavvuru hatta Mehdî hareketi ortaya çıkıyor. Mehdîlik mevzuunda Kur'ân-ı Kerîm'de tek bir ifade yoktur. Peygamber Efendimizin zamanında Mehdî'den bahsedilmesi söz konusu değildir. Fakat elimizdeki kendi hadîs kitablarımızda bile bu konu ve tasavvurları bulmuyormuyuz? Buluyoruz. Niye buluyoruz? Daha ikinci asrın hadîs müdevvenatı dediğimiz külliyatı teşekkül ettiği sıralarda Müslümanlar artık Suriye'yi ele geçirmişler, Irak'ı ele geçirmişler, Mısır'ı ele geçirmişler. Buralarda yaşayan Yahudi cemaatinin, Hristiyan cemaatinin bir Mesîh tasavvuru var. Onlar İsa (a.s.)'ın dönmesini ve dünyayı kurtarmasını istiyorlar. Peki; Müslümanlar bu fikriyat ve anlatılanlarla karşılaştığı zaman ne düşünecek ve bunlara ne nasıl cevap

verecekler? İşte; bu fikriyatı İslamileştirerek, Hristiyan cemaatin Mesîh anlayışının yerine Müslümanın Mehdîsini koyarak cevap veriyorlar. Bu Mehdîlik hakkında pek çok rivâyet kaynaklarımızda yer almış, İbn Haldûn *Mukaddime*sinde istediği kadar bunları toptan reddetmiş olsun, ama kitablarda yaşıyor bunlar. O hiçbir sahih hadîs kitabında bu rivâyetler yoktur der ve bu doğrudur. Meselâ el-Buhârî ve Muslîm'in Sahihlerinde bu konuya dair rivâyet yoktur amma Ebû Dâ'ûd, et-Tirmîzî gibi bizim *Sunen* kitablarımızda ve başkaca kaynaklarda bunlar mevcuttur. Bunları nasıl mütalaa edeceksin? Ebû Dâ'ûd ve et-Tirmîzî'nin *Sunen* kitablarını yazanlar hadîs sahasında bizden çok âlim adamlar, ama kanaatleri bakımından yanlışlar. O devrin siyasi ve fikrî hâkimiyeti altında ezilmişler, etkilenmişler.

A. Dere: Fikir ve kanaatleri dönemlerindeki düşüncelerden, siyaset ve toplumdaki algılardan, hâkim muhayyile ve kabullerden etkilenmiş ve bu sebeble de fikri muhtevadaki tutarsızlığı fark edemiyorlar?

M. S. Hatiboğlu: Fark edemiyorlar tabiatıyla. Bunların farkında olmak lazım amma nasıl farkında olunur? Bu noktada biz hadîslerin anlaşılmasında bile fikir, kültür ve müşterek kabullerin ne kadar etkili olduğunu müşahede ediyoruz ki bunu da bir misâl üzerinden izah etmek isterim.

Özellikle Mayıs ayı geldiği zaman, tarihte bir devri kapatıp diğerini açan tarihimizin müstesna bir hâdisesini hatırlarken Peygamberimizin bir hadîsini heyecanla tekrarlıyoruz:

" لَتُفْتَحَنَّ الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ فَلَنِعْمَ الْاَمِيرُ اَمِيرُهَا وَلَنِعْمَ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشُ "

"Kostantiniyye (İstanbul) elbette fethedilecektir; onu fetheden komutan ne güzel komutan onu fetheden ordu ne güzel ordudur."

Pek muhtemeldir ki Peygamber Efendimiz, kendi devrinde Rumları, Bizans'ın varlığını, Kayser'i biliyordu. Bildiği içindir ki daha Hudeybiye anlaşmasının akabinde, henüz Mekke'yi fethetmemişlerken civar ülkeleri İslam'a davet mektubları gönderiyor. Giden davet mektubları içinde Bizans Kayser'i, Mısır Mukavkısı, İran Kisrası da var. Peygamberimiz bu davet mektublarını niçin göndermişler? Çünkü o, kendisinin Allah tarafından sadece Mekke çevresine değil, gerçek hakikatleri anlatmak, insanlığı aydınlığa çıkartmak için bütün insanlığa gönderilmiş bir uyarıcı, peygamber olduğunu bizden daha iyi biliyor. Bu konuda pek çok ayet olduğunu zikretmeye hacet yok. Bu ayetlerin şuuruna sâhib en büyük şahsiyet olarak kendisinin 'bir zaman gelecek bütün dünya Müslüman olacak' diye düşünmesi gayet tabiidir. Bu düşünce ve isteğinden, onların da Müslüman olmalarını arzu etmesinden dolayıdır ki kendisi oraları İslam'a davet mektubları gönderiyorlar. Bu davet mektublarının şuurunda olan ilk dönem Müslümanları da fırsat bulduklarında İstanbul'u fethetmek için ordular harekete geçiriyorlar ama ne var ki on küsura yakın ordu gittiği halde İstanbul'u fethedemiyorlar.

İstanbul'un fethi meselesi hakkında daha ilk hicri asırdan itibaren düşünceler, yorumlar ve askeri seferler olmuş. *Sunen* kitablarımızdan birisinde Enes b. Mâlik (ö. 93)'in, İstanbul'un fethinin kıyamet alametlerinden olacağını söylediğini okumuştum. O niçin böyle düşünüyor? Muhtemeldir ki son vefat eden sahâbîlerden birisi olan Hz. Enes, Muaviye döneminde oğlu Yezîd'in idaresinde İslam ordularının İstanbul'u fethetmeye gittiği halde bir türlü muvaffak olamadıklarını görünce, bu zor iş ancak kıyamete yakın gerçekleşecek diye düşünüyor. Zaman içinde İstanbul'un fethi kaynaklarda hadîs şeklinde 'kıyametin alametlerinden' sayılıyor. O zamandan yaklaşık sekiz asır sonra Müslümanlara, bir Türk'ün eliyle bu şehri fethetmek nasib oldu. Şimdi hala günümüzde bu fethi kabul etmeyen Arab Müslüman kardeşlerimiz var. Biz zikrettiğimiz hadîsteki komutan ve orduyu Fatih'e ve Osmanlı ordusuna hamlederken, bu gün hala bazı İslam âlimleri çıkıp 'İstanbul daha fetholunmadı' diyorlar. Peki; ne zaman fetholunacakmış? Ne zaman Araplar İstanbul'u bu kez eşkıya Türklerden alırlarsa o zaman fetholunacak, Peygamberin müjdelediği fetih o zaman gerçekleşecekmiş.

Ben bu iddiaları, en son Mekke'deki bir kitabçıda neşriyatı incelerken Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde Eşrâtu's-sâ'a (kıyamet alametleri) isimli bir tezde gördüm. Bu tezi yazan İstanbul için henüz kâfirlerin hâkimiyeti altında (انها الان تحت ايدي الكفار) diyebiliyor. Bu lafı söylemek için insanın utanması gerekir. Ben bunu söyleyene –affedersiniz- dünyadan haberi olmayan serseri diyorum!

Günümüzde İslam dünyasında türemiş İŞİD ve benzeri eşkıya tipleri var. Onlar da pek çok tartışılacak iddiaları yanında bu konuda aynı şeyleri söylüyorlar. Peki; bu zihniyet nereden kaynaklanıyor? Her şeyden önce Müslümanların yazdığı kitablardan veya onlarda geçen rivâyetlerden kaynaklanıyor. Öyle ise, onların dayandıkları rivâyetlerin asılsız olduğunu veya sağlam rivâyetse anlamalarının yanlış olduğunu isbat etmek bize düşen vazife oluyor.

Bugün hicri 1440 yılındayız. İslamiyet on beşinci asrını yaşıyor. Asırlardır İslam dünyasında büyük kısmı bize ulaşmamış, isimlerini biyografik eserlerden ve zikredildikleri kaynaklardan öğrendiğimiz yüzbinleri aşan kitab telif edilmiş; Müslüman âlimlerin hemen hemen uğraşmadıkları konu kalmadığını İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?)'in *el-Fihrist*ini açıp bakınca bile fark ediyoruz. Önce bize ulaşan kaynaklarımızı ilmi tedkiklerle incelemeli, geçmişimizin düşünce tarihini, bu düşüncelerin temellerini, delillerini ve bunların kendi dönemleri ile alakalarını tesbit etmeliyiz. Günümüz Müslüman kültüründe dine, tarihe, ilme, fikir ve kitablara bakışın birbirinden bu kadar farklı olduğu bir vasatta yaşıyoruz. Bu farklı çevrelerin görüşlerini ve mesnedlerini anlayabilmek, mukabele edebilmek ve yanlışları düzeltebilmek için kendi kaynaklarımızı iyi tedkik etmek ihtiyacındayız. Verdiğimiz birkaç misâl bu zarureti bize kabul ettiriyor zaten. Bu sebeble; kültürümüzün devasa kaynaklarının muhtevasını tanımadan, anlamadan ve tahlil etmeden, yalnızca elimize birkaç hadîs kitabı alarak onlardan dinimizi ve Peygamberimizi tanımaya kalkışırsak varacağımız nokta kat'iyyetle sağlam bir nokta olmayacaktır. Onun için ben, '*hadîs ilmini ve hadîs rivâyeti olarak önümüzde*

bulduğumuz kaynaklarımızı değerlendirebilmek için İslam'ın sosyal tarihini, siyasi tarihini mutlaka en sağlam şekilde bilmek ihtiyacındayız' diyorum.

A. Dere: Hadîs usûlümüzün temelinde 'sıhhat' kavramı yer alıyor; bazı hadîs kitaplarımızın isimlerinde de buna işaret eden 'Sahîh' başlığı kullanılıyor. Meselâ 'sahîh hadîs', 'el-Câmi'u's-Sahîh' veya 'Sahîheyn' kavramları. Keza, Hadîs Usûlünde bir hadîsin sıhhatinin şartları veya 'alimlere göre sıhhatin şartları' yahut da 'sıhhatin tesbit yöntemleri' gibi ifadeler karşımıza çıkıyor. Bütün buralarda kullanılan 'sıhhat' ve 'sahîh' kavramlarının anlamı nedir? Buradaki 'sıhhat' kavramı, isnâdın anlattığı metnin muhtevasının iddia edilen kaynağa, kişi veya kişilere kadar doğrudan metin olarak lafzen uzandığını (subût) mı ifade eder? Hadîsçilerin bir isnâdda olması beklenen kriterlerden hareketle ulaştıkları bir değerlendirme kategorisi midir? Yoksa, ilgili bir rivâyetin içeriğinin bir hakikat, mutlak doğru ve gerçeklik olduğunu düşündüklerini mi ifade eder? Bugün sahîh hadîs dendiğinde –özellikle uzman olmayan çevrelerde- anlaşılan, bu tür rivâyetlerin içeriğinin hakikatle örtüşür mutlak doğru bilgi olduğu şeklindedir.

M. S. Hatiboğlu: İsnad ve râvileri değerlendirme hususunda âlimlerimiz muazzam bir gayretin içinde olmuşlar, ciltlerle eserler telif etmişler. Bu gayret ve ortaya koydukları kitablar, keza hadîs ilmine katkıları pek mühimdir. Fakat hadîs tenkidi dediğimiz el-cerh ve't-ta'dil ilminin detaylarına girmeden söyleyelim, ister râvileri ister isnâd tedkikinde olsun büyük âlimlerimiz gerek kaideler gerekse yaptıkları değerlendirmelerde her zaman ittifak halinde değiller. Bu noktada ortaya koydukları çabaya rağmen, her zaman sarih, yüzde yüz aynı sonucu verecek ve tafsilatında da ittifak edilmiş bir uygulamadan bahsedemiyoruz. Bunu bizzat el-cerh ve't-ta'dil ilminin temel kaynaklarında bu sahanın imamlarından bile duyuyoruz. Onlar 'bir rivâyetin sahîh olup olmadığını biz anlarız' derler. Peki; nasıl anlarsınız? denildiği zaman, bunu genel geçerliliği olan bir tedkikin mahiyeti ve adımları şeklinde izah ederek tam cevap vermezler. 'Bir kuyumcuya para götürsen, o kuyumcu onun gerçek altın mı sahte altın mı olduğunu bilir ama niçin olduğunu sana izah edemez, bu bir maharet meselesidir' diyorlar. Bu durumda, yüzbinlere varan bu rivâyetleri toplayan hadîs kitablarımızın âlimleri -ki hepsinden Allah razı olsun- bu çalışmaları yaparken daha ziyade kendi kültürel seviyeleri, bilgi ve yetenekleri, dönemlerinin ilmi şartları ve kuralları çerçevesinde hareket etmiş, bu kitablarını tertiplemiş ve değerlendirmişlerdir.

Bizim İslam dünyasında el-Buhârî ve Muslim'in derledikleri kitablarının isimleri bile sahîh sıfatını taşıyor, *'el-Câmi'u's-Sahîh'* diyoruz. Peki; neye göre sahîh, kime göre sahîh? Elbette kendilerinin ölçülerine göre sahîhtir ve bu sebeble şu âlimin şartına (علي شرط فلان) göre sahîh veya zayıf tabiri kullanılır. Âlimlerimiz 'bir hadîsin önce râvileri güvenilir, isnâdı sağlam olmalı' derler ama bunun tedkiki tamamen âlimlerin kendi kültürlerine bağlı olan bir ilimdir. Bu sebeble her âlimin

değerlendirmesi ancak kendisini bağlar, başkasını bağlamaz, zira verdikleri hükümler izafî olabilmektedir. Kat'iyetle doğru da olabilir olmaya da bilir.[6]

A. Dere: Verdiğiniz bilgilerden hareketle konuyu biraz daha netleştirmek adına, bir rivâyetin sıhhatinden bahsedildiğinde, bu hüküm rivâyetin isnâd kısmı ile alakalı, tarih, kronoloji ve şahıs (râvileri) incelemesi mahiyetindeki teknik bir değerlendirmenin neticesi mi? Veya yalnızca metnin muhtevasının değerlendirilmesi mi? Ya da her iki kısmın birden değerlendirilmesinin neticesi mi?

M. S. Hatiboğlu: Önce isnâda, isnâdın ricâline ve bu ricâlin sika râvî olup olmadıklarına bakıyorlar. Az önce ifade ettiğim gibi, bunu araştırmanın da pek çok ölçüsü veya aranan şartları var. Mesela râvilerin birbirleriyle görüşme imkânı (likâ) olmuş mu? İlmi ve kültürel seviyeleri nedir? v.b. Bunları tesbit ettikten sonra kendi kanaatlerine göre eğer isnâd sağlamsa, onların naklettikleri metin de sağlamdır neticesini çıkarıyorlar. Bu tarife göre, yaptıkları değerlendirmenin hemen hemen isnad tedkikine bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

A. Dere: Bir rivayet hakkında isnâdı sağlam/sahîh dedikten sonra rivâyetin ikinci kısmına, metnine de başka kriterlerle bakıyorlar mı?

M. S. Hatiboğlu: Metin kısmına dair kriterler koyan kimseler de var. En temel zemin olarak Kur'ân'ı ölçü alan ve 'eğer bu metin Kur'ân-ı Kerim'e aykırı ise isnâd istediği kadar sağlam olsun, bir kıymet ifade etmez' diyen âlimler var. Gerek bunda gerekse diğer ölçüler hakkında, pek çok tafsilat ve görüş var.

A. Dere: Bir hususu daha izninizle sormak isterim. Acaba daha önce yaşamış hadîsçilerin sahîh hükmüne vardıkları rivâyetleri örneğin dördüncü beşinci asırda yeniden değerlendirip onlara itiraz eden şöhretli hadîs ve ricâl âlimleri olmuş mu? Olmuşsa bu durum, rivâyetleri değerlendirmede bir dönem uygulanan ölçülere göre ulaşılan sonuçların yeniden gözden geçirilebileceği anlamına gelir mi?

M. S. Hatiboğlu: Âlimlerimizin bu nevi itiraz ve değerlendirmelerinin olduğunu gösteren misâlleri bizzat onların kitablarında okuyabiliyoruz. Müşahhas misâller vermeden önce bence mühim olan bir hususa işaret etmek gerekir ki bu da, gördüğümüz bu misâllerde bahse konu itirazların esas ve ölçüsü her zaman açıktan zikredilmeyebiliyor. Bu yüzden bizler, geçmiş âlimlerimizin yaptıkları bu itiraz veya değerlendirmelerin fikri zemin ve kabullerini kavramaya çalışmalıyız. Böyle yapmadığımız takdirde, bu misâller üzerinden konuştuğumuzda bazıları çıkıp da 'bunlar istisnâ hükmünde, kıymet-i harbiyesi olmayan misâller' diye karşı çıkabiliyor. Hâlbuki bu konularda meseleyi kavramamıza yardım edecek tek bir misâl bile önemli ve kâfidir.

---

[6] 'Son asrın Hindli allamelerinden Zafer Ahmed Tahânevî (ö. 1892)'in şu cümleleri bu durumun tesbiti sadedindedir: 'Pek çok defa beyan ettik ki, hadîs'in sıhhati veya zayıflığı, râvinin sika veya zayıf oluşu, hepsi muhaddislerin zevkine, zannına ve ictihadına bağlıdır; aralarındaki ihtilaflar zaten bundan doğmuştur.' (krş. A.g.e. s. 181; Tahânevî, Kava'id, s. 457'den naklen.

Şimdi; doğrudan el-Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*lerine dair yöneltilen bazı değerlendirmelerden[7] sarfı nazar ederek, kısmen onlarla bağlantı kurulan bir misâl vereyim. Malum; hicri dördüncü beşinci asırlardan itibaren el-Buhârî ve Muslim'in ölçülerine, onların isnâd değerlerine sahip olduğu halde Sahihlerine almadıkları hadîsleri sonra yazılan eserlerde toplamaya çalışan âlimlerimiz olmuş. el-Mustedrek bu kitablardan birisidir. Hindistan'da dört muazzam cilt halinde basılan el-Mustedrek'in musannifi veya müellifi el-Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405) bu kitabının maksadını 'el-Buhârî ve Muslim'in (isnâd bakımından) sahîh hadîs şartlarında olduğu halde kitablarına almadıkları hadîsleri derlemek, bu eksiği gidermek' şeklinde tasrih ediyor. Fakat ondan sonra yaşamış, onun kitabına şerh yazmış, not düşmüş öyle âlimler var. Bunlardan biri Türk asıllı büyük âlim ez-Zehebî (ö. 758) birkaç yerde el-Hâkim'e hitap ederek 'sen utanmadınmı, Allah'tan korkmadınmı? Bu hadîse sahîh diyorsun' diyor. Bakın iki âlim arasında aynı rivâyet konusunda ne kadar birbirine zıt değerlendirme olabiliyor.

Daha el-Buhârî ve Muslim'imizin tedvîn edildiği devirde bile onların kitablarında bulunan hadîsleri reddeden âlimlerimiz olmuş. Bunun en büyük misâli ikinci asrın allâmesi, İslam dünyasının en meşhur şahsiyetlerinden birisi, hem el-Buhârî'nin hem Muslim'in hocası durumunda olan Ahmed b. Hanbel'dir.

O, ölüm döşeğindeyken kendi *Musned*inde mevcut olan bir rivâyet hakkında oğlu Abdullah'a: "oğlum, bu hadîsi benim kitabımdan çıkar at, bu sağlam hadîslere aykırıdır" diyor. Onun 'kitabımdan çıkar at'[8] dediği hadîsi incelediğimde, bu hadîsin halen hem el-Buhârî'de hem Müslim'de hem isnâdan hem metnen aynen olduğunu görüyorum. Böyle olunca; el-Buhârî ve Muslim'in sahîh saydığı bir hadîs, Ahmed b. Hanbel'e göre kitabtan atılması gereken bir rivâyet olmuyormu? Oluyor.

A. Dere: Verdiğiniz kıymetli bilgilerden bir kez daha fark ediyoruz ki, hadîs sahasının bize ulaştığı kadarıyla bile zengin bir külliyatı var, geçmişte ve günümüzde bu alanda pek çok âlimimiz çalışma yapmış, değerlendirmelerde bulunmuş, konuları ele alırken farklı detay, derinlik ve bakış açıları söz konusu olmuş. Hadîs alanı ile ilgili bütün bu detaylar ve görüşler söz konusuyken, bu gün medyanın da etkisi ile hadîsin ihtisas konularının hem de genellemeci ifadelerle medyada veya halk arasında konuşulması, tartışılması sizce doğru mu? Bu konular kendi ilmî yöntem ve geleneği olan meseleler mi?

M. S. Hatiboğlu: Benim, 1954-1958'te İlahiyat'a talebe, sonrasında hadîs kürsüsüne Tayyip Okiç hocamın asistanı olmuş ve o yıllardan beri elimden geldiği kadar hadîs külliyatı üzerinde incelemelerde bulunan biri olarak âcizane vardığım netice şu: 'Biz daha bu kitablarımızda mevcut olan rivâyetlerin hepsi hakkında bir anda hüküm verebilecek, son sözü söyleyebilecek bir ilim seviyesi ve anlayışında

[7] Bkz. A.g.e. s. 179-181.
[8] *el-Musned*, II, 301.

asla değiliz.' Onun için bunları konuları ayağa düşürmenin de âlemi yok; bunlar ilmi çevrelerde müzakeresi yapılması gereken konulardır.

Şimdi; biz bugün ne yapabiliriz? Benim zamanımda Türkiye'mizde bir tek Ankara İlahiyat Fakültesi vardı, bugün -Allah muvaffakiyet versin diyelim- sayıları 100'ü geçti. Ancak mühim olan husus bu fakültelerin kemmiyeti değil, keyfiyetidir. İçini ilimle âlimle doldurabilmektir. Tarihi anlamak, geçmişin büyük âlimlerini tanımak, onların nasıl düşündüklerini kavramak, neleri tartıştıklarını öğrenmek, geriye bıraktıkları kitabları ilmi tedkikle incelemek gibi sayabileceğim pek mühim ihtisaslaşmalara, çalışmalara ve müzakerelere ihtiyacımız var. İlmi tedkik safahatında belki bir kitabta okuyacağınız bir cümle veya misâl bazen bir meseleyi anlamaya, bir düşünceyi kavramaya yarıyor; geçmiş âlimlerimizin sistemlerini izah etmekte anahtar mesabesinde olabiliyor. Bu sebeble elimizde bir sürü kitab var, bunlar bize yeter de artar bile diyemeyiz. Dünya kütüphanelerinde henüz neşriyat sahasına geçmemiş yüzlerce el yazması veya Yemen, Karaviyyin gibi eski kütüphaneler yeniden kataloglanırken fark edilen, yeni yeni gün yüzüne çıkan kitablar var. Bir taraftan bunları ortaya çıkarmak ve bunlarda mevcut olan bilgileri, kültürü, münakaşa etmek durumundayız. Bu konuda tembelliğimiz olmuş. *Kitâbu'l-Harac*'ı tahkik eden Mısırlı âlim Ahmed Muhammed Şâkir, neşre hazırladığı bu esere yazdığı mukaddimesinde: 'Eğer Garblı müsteşrik, İslamiyatçı âlimler olmasaydı biz kendi âlimlerimizin kitablarını asırlar boyunca hala uykuda bırakmış olacaktık. İlk defa bizi uyandıran onlar olmuştur' diyor ve hepimiz adına bir itiraf-ı zunûbda bulunuyor.

Ahmed Muhammed Şâkir'in bu sözü bana bu garplı âlimlerinin İslam sahasında yazdıkları diğer kitabları, çalışmaları hatırlattı. Bu sahada farklı garp dillerinde neşredilmiş binlerce, makale, kitab, tahkîk, tercüme v.b söz konusu. İşte bütün bunları -bugünkü tabiriyle- eleştirel seviyede tedkik etmeden Garp dünyasına hem ilmen hem de siyaseten karşı çıkmak mümkin değildir. Bugün Batı dünyasının İslam dünyasına karşı takındığı bütün davranışlarda, siyasette bu müsteşrik, İslamolog dediğimiz fikir babaları ve onların kitabları etkili olmuştur. Batılılar İslam'la ilgili bir meseleyi gidip bir Müslümana sormazlar, çünkü onların bilen kendi adamları vardır. Böyle olunca, İslam dünyası olarak Batı'nın karşısına dikilebilmemiz için, bir defa onların anladığı ve anlattığı İslamiyet'i bilmek ihtiyacındayız. Bugün devrimizde İlahiyat Fakültelerimizden beklediğim en büyük vazifelerden birisi budur.

Bu durumda -zikrettiğim gibi- bir yandan kendi eserlerimizi ortaya çıkarıp ilmi tedkikten geçirecek, diğer taraftan da gayr-i Müslim dünyanın bizim hakkımızda yazdıkları eserleri tenkidten geçirebilecek garp dilleri ve ilmi tedkik usullerini iyi bilen kabiliyetli ilim adamları nesli yetiştirmek, ilmî tedkik zeminini

ve gayretini temin etmek Türkiye İlahiyat Fakültelerinin, Üniversitelerinin yapmaları gereken vazifesidir.[9]

Bu seviyedeki ilmi tedkik ve müzakerelerin hepsini halka intikal ettirmenin pek bir anlamı da yoktur, zira halk bu tafsilatı takib edip anlayamaz. Bu sebeble bunların ilmî mahfillerde görüşülmesi, müzakere edilip geliştirilmesi gerektiği kanaatindeyim.

A. Dere: İsterseniz buradan bir yöntem sorusuna geçelim. İfade ettiğiniz ilmî tedkik vazifesini bugün hangi yöntemlerle yapabiliriz? Meselâ, yöntem deyince akla ilk olarak Temel İslam Bilimlerinin usûl konuları geliyor; Hadîs Usûlü, Tefsir Usûlü veya Fıkıh Usûlü gibi. İslam düşünce geleneğini ve kültürünü bu gün bütün yönleri ve serüvenleriyle değerlendirmek istediğimizde bu klasik Usûl çerçevesini mi kullanmak gerekir? Yoksa bir takım yeni yöntemler, disiplinler arası çalışmalar öneriyor musunuz? Halen takip ettiğimiz yöntem, yaklaşım, bakış açıları yeterli ve bütün ihtiyaçlarımızı karşılıyor, bizi de ilimde güçlü kılıyor diyebilir miyiz?

M. S. Hatiboğlu: Bu çok mühim bir sual aslında. Malum olduğu üzere, hemen hicri ikinci asırdan itibaren İslam dünyasında tefsir, hadîs, fıkıh, siyer, akide gibi Peygamberimizin zamanında hiç olmayan pek çok ilim dalı oluşmaya başladı. Zaman içinde gelişen ve sistemleşen bu ilim dallarının meşguliyet sahalarını, mahiyetlerini ve maksadlarını anlatan usûle dair risâle veya kitablar yazıldı, meseleler müzakere edildi.

İlk önce, bahsettiğimiz bu ilim ve uzmanlık sahalarının gelişim tarihlerini, hangi meseleleri nasıl ve hangi kavramlarla ele aldıklarını iyi kavramalı, bu surette geçmiş âlimlerimizin hangi konuda nasıl düşünerek ve hangi delilleri kullanarak bir hükme vardıklarını anlamaya çalışmalıyız.

İkinci olarak, mezkûr bu ilim sahalarını ana hatları ile tanımalıyız, zira İslam düşüncesi dediğimiz zaman bu sahaları birbirinden tamamen ayırmak mümkin değildir, bilakis bunların hem malzeme hem de düşünce olarak birbirlerine etkilerinin, katkılarının farkında olmalıyız.

Üçüncü olarak; zikrettiğimiz ilim sahalarının birinde büyük âlim olan birinin diğer bir sahada o kadar da yetişmiş olmayabileceğini hatırda tutmak gerekir; mesela tefsir sahasında yed-i tûla bir allâmenin hadîs sahasında pek bir behresi

---

[9] Fransızca lisanımı geliştirmek ve Fransada'ki şarkiyat çalışmalarını görmek için o ülkeye gitmek için nasıl burs aradığımı, Milli Eğitim Bakanlığının o dönem komisyon üyelerinin genelindeki zihniyetin 'ilahiyat hocasının Fransa'da ne işi var, konservatuardan birini göndeririz' şeklinde olduğunu, artık gülerek defaatle anlattığım için burada tekrar tafsilatından bahsetmek istemem. Fakat, şimdilerde o karar mevkiinde olanların farklı düşünce ile 'ilahiyat fakültesindeki bir tefsir, fıkıh hocasının Fransa'da, İngiltere veya Kanada'da ne işi var, gidecekse Müslüman bir ülkeye gitsin, Arapça yeter başka lisan öğrenmesine de gerek yok, hem kafaları karışmaz' şeklinde son derece yanlış ve peşin hükümle hareket edecek olsalar, böylesi bir durum üzerinden yüz sene de geçse de ağlanacak gaflet ve cehalet hâli olduğu bilinmelidir.

olmayabilir. Onun için günümüzde bu vâkıa son derece iç içe geçmiş ve girift bir meseledir. İslam düşüncesinin, kültürünün muhtelif ilim branşlarında yetişmiş âlimleri her hangi bir meselede nasıl düşünmüş ne söylemiş? Bir tefsirci ne demiş, kelamcı ne demiş, felsefeci ne demiş, mutasavvıf ne demiş, işte her devrin âlimlerini birlikte mukayeseli olarak mütalaa etmemiz gerekiyor.

Dördüncü olarak; geçmiş âlimlerimizin bazı konulardaki izah ve kanaatinin onun kendi döneminde ulaşabileceği bilgi ve izaha bağlı olduğuna dikkat etmeliyiz. Bugün Fahreddîn er-Râzî (ö. 606)'nin *Tefsîr*ini okuduğumuzda bize pek kıymetli bilgiler verdiğini görürüz ama, bu eserinde –bu gün tecrübî ilimler dediğimiz- başka sahalarda verdiği bilgilere baktığınızda sizi güldürecek çok şeylerle karşılaşabilirsiniz. 'Bir âlim böyle bir şeye nasıl inandı?' diye kendinize sorabiliyorsunuz.

Endülüs'te yetişmiş allâme-i cihan olan İbn Hazm (ö. 456)'ın bazen dediklerini mütalaa ettiğinizde 'yâhu, bunu bu gün çocuklar söylemez, böyle saçma şey olurmu?' diyebilirsiniz. *Fakat onlar bunları bugün söylememişler, kendi devirlerinde söylemişler. Bu durumda biz onların neden öyle söylediklerinin sebeplerini tesbit etmeye çalışmalı, onları değil, bilakis bugün o meselelerde onların bu konulardaki görüşlerini taklid edenleri tenkid etmeliyiz.*

Bugün din adına hanımlarımızla ilgili öyle tasavvurlar ortaya atılıyor ki, bunlar bize hanımlarımızın kat'iyyetle İslam'daki layık oldukları yere kavuşamadıklarını gösteriyor. Bu tasavvurların sebeplerini anlamaya çalışırken bunların bir kısmının hadîs kılığına sokulmuş olması bizleri daha da üzüyor. Müşahhas bir misâl olarak, Hakîm-i Tirmîzî (ö. 320)'nin *Nevâdiru'l-Usûl*'ünde kaydettiği "لا تعلموا النساء الكتابة و لا تسكنوهن الغرف" (kadınlara okuma yazma öğretmeyin, onları balkonlara da çıkarmayın) şeklindeki hadîs gösterilebilir.[10] Hakîm-i Tirmîzî bizler için allâme-i cihan. Peki; Hakîm Peygamberimize isnaden böyle bir ifadeyi kitabına neden almışdır ve benim bu sözle onun kitabında karşılaştığım zaman ne yapmam gerekiyor? Meselenin özü bu soruya verilecek cevapda bulunuyor. Önce; Resûlullâh hayatında bu ve benzer konularda neler söylemiş, nasıl davranmış, iyice inceleyip misâller vermem gerekiyor. Resûlullâh'ın okuduğumuz hayatı ve bulduğumuz misâller Peygamberimizin böyle bir şey demesini, hem o dönemin şartları, hem de İslam'ın kadına verdiği mevki itibarıyla mümkin kılmıyor.

Kitablarımızda "شاوروهن و خالفوهن" (kadınlarla müşaverede bulunun, ne söylerlerse aksini yapın) ifadesi hadîs halinde var. Hatta Nizâmülmülk (ö. 485)'ün *Siyasetnâmesi*'nde bile bu ifade hadîs olarak kaydediliyor. Gazzâlî'lerin, İmam-ı Cüveynîlerin arkadaşı, o devrin allâmesi Nizâmülmülk nasıl yazmış bunu kitabına diye insan haklı olarak hayret ediyor, sebeb olarak da onların kendi yaşadıkları dönemin, toplumun hanımlara karşı olan düşünce ve tasavvurlarını göstermek durumunda kalıyor, ayrıca toplum seviyesinin ve durumlarının bu allâmelerin

[10] Bu gün bu kitapları tahkik edip yayınlayan âlimlerimiz de altına bir not yazıp konuyu izah etmiyor çünkü sahte bir hadîs olduğunu bilmiyor.

düşünce ve tefrik kuvvetlerini bile ne kadar etkilemiş olduğunu tesbit edebiliyoruz. Uydurma hadîslerden destek alarak kadınlara yapılan bu hareketi ancak bugün tenkid edebiliyoruz ama kendi devirlerinde tenkid edildiğini görmüyoruz. Peygamber Efendimiz böyle bir emir vermekten münezzehtir. Ama onun adına hadîsleşen bu tasavvurları kitablara yazmışsın, millete bunları kabul ettirmişsin ve neticede bütün İslam dünyasının yarısını teşkil eden hanımlarını câhil bırakmışsın.

Beşinci olarak; din, tarih ve kültür sahasındaki kitablarımızı birlikte mütalaa ederek –şimdiki ifadesi ile- İslam düşünce atlasını çıkarmalı ve geliştirmeliyiz. Mesela, kendi devirlerinde aynı şartlarda muhtelif bölgelerde yetişmiş aynı branştan âlimler neler demiş? Farklı branştan olan âlimler neler demişler? Bunları devir devir, coğrafya coğrafya, bölge bölge, mesela birinci asırda Mısır'da, Irak'ta, Orta Asya'da İslam'ı nasıl anlamışlar? derlemek ve değerlendirmek, bu surette bir bilgi indeksini mutlaka çıkarmak gerekiyor.

Altıncı olarak; çıkarılacak bilgi indekslerinde de görüleceği üzere, ister usûl ister furu'a dair olsun pek çok konuda farklı görüşler olabilmiş. Tafsilatına burada giremeyeceğimiz sebeplerden ötürü, bir görüş ve kanaat varsa ona aykırı onlarca görüş de ortaya konabilmiş İslam dünyasında. Günümüzde buna fikri çoğulculuk mu diyorsunuz? Onun için günümüzde herhangi bir İslam âliminin kat'i konuşması, 'kat'i hakikat budur, sadece benim söylediğim doğrudur' demesi mümkin değildir. Düşünmenin ağırlığını ve konuşmanın sorumluluğunu her kes taşımalıdır.

Yedinci olarak; kıymetli kaynaklarımız, epey bir kısmı belli bir sahada yazılmış olsalar da, mahiyet ve muhteva olarak o kitabta olacağını tahmin etmenin müşkil olduğu malumâtı, farklı vesilelerle değişik konulardan bahsederken nakledebiliyorlar. Bu sebeble, pek çok kaynağımızın titiz bir gözle baştan sona okunması, taranması hem faydalı hem önemlidir. Meselâ İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı, İbn 'Asâkir'in *Târîhu Dımaşk*'ı, ez-Zehebî'nin *en-Nubelâ*'sı, İbn 'Abdilberr'in *et-Temhîd*'i, *el-İstizkâr*'ı misâl olarak ilk anda aklıma gelenler.

Sekizinci olarak; İslam kültür ve düşüncesindeki farklı görüşleri bunların sebepleri ile birlikte anlamaya çalışmalıyız. İlmin edep ve ahlak sınırında kalarak küfretmeden, birbirimizi tekzîb etmeden, hatta –ma'azallâh- sapkınlıkla, dinsizlikle itham edecek noktaya varıp hâşâ tekfire kalkışmadan meseleler tedkik edilmelidir. İnsanı dehşete düşüren nice üzücü hâdise tarihimizde ne yazık ki yaşanmıştır; en başta tefsir, hadîs, fıkıh ve tarih sahalarının emsâli olmayan allâmesi et-Taberî (ö. 310)'nin evinin taşlandığını, vefat edince cenazesinin ancak akşam karanlığında defnedilebildiğini okuyoruz kültür tarihimizde. Neden? Cahil gürûhun kafasına göre Tefsirinde güya bazı yanlış fikirler yazdığı için. Şimdi; bu meseleleri kim iyi bilir, câhil gürûh mu? Büyük imam et- Taberî mi?

Dokuzuncu olarak; Bilgi edinmede ilmî tahkikli yayınların kullanılması zaruridir, zirâ bazı ilmî eserler, onları yayınlayanların meşrebine göre tahrif ve

tenkıs edilebilmektedir. Meselâ İbn Hıbbân (ö. 354)'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'ini 1970'de Haydarâbâd'da yayınlamış olan Hindli Hanefîler, eserin aslında mevcud İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Nu'mân ibn Sâbit maddesini kitaba koymamışlardır. Bu madde eserin 1975 Haleb baskısında vardır. Buna benzer tahrifat çoktur.[11]

Onuncu olarak; Kullandığımız bir kaynağın müellifinin o eserinde takip ettiği prensipler bilinmelidir. Pek tabii geçmişte olup bitenden ve âlimlerimizin düşüncelerinden bizi haberdar eden kitablar, vesikalar, belgeler vs. Bunlarda nakledilen bilgiler üzerine hemen hüküm bina etmeden o kitabın elimizdeki durumunu, müellifinin maksad ve prensiplerini anlamalıyız.

Meselâ Hatib-i Bağdadî (ö. 463/1071)'nin, 14 veya 17 cilt olarak farklı tahkikle basılan meşhur eseri Târîhu Bağdâd. Bizim Osmanlı son dönem ulemasından Düzceli merhum Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), Hatîb-i Bağdâdî'yi tenkid eden *Te'nîbu'l-Hatîb* isimli bir kitab yazdı ve orada Hatîb-i Bağdâdî'ye Ebû Hanîfe'ye dair bazı menfi muhtevalı rivâyetleri kitabında zikrettiği için hücum ediyor. Kevserî merhum, Hatîb-i Bağdâdî'ye hücum etmekte bence haksız; şayet Hatîb-i Bağdâdî'nin o kitabı yazarken takib ettiği prensibi dikkate alsaydı hücum etmeye kalkışmazdı diye düşünüyorum. Çünkü Hatîb-i Bağdâdî kitablarında kendine ulaşan malumatları verir, bunların hepsini kabul ediyor değildir. O kitablarında ele aldığı konularda lehte aleyhte neler konuşuluyor ise bunlara yer veriyor. *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* kitabında da muhaddislerin lehinde olabilecek doğru yanlış herşeyi toplamış, hükmü okuyana bırakmıştır.

On birinci olarak; Müslüman coğrafyanın farklı düşünce geleneğinin ortaya koyduğu kaynaklardan yararlanmak ve mümkin mertebe İslam düşüncesini bir bütün halinde incelemeye, kavramaya çalışmak gerekir. Hadîs sahasında bile Sünnî ve Şiî dünyanın kendi çalışmalarıyla vücud bulmuş külliyatı var. En meşhurları bizim Kutub-i Sittemiz, Şia'nın Kutub-i Erba'ası. Peki hiçbir Sünnî âlim Şia dünyasının kendi kaynaklarını tedkik edebilmiş midir? Son dönemlerde bunlar yeni yeni çalışılıyor belki. Sanırım Şiî ilim dünyası -kendi maksatları için de olsa- Sünnî kaynakları daha fazla değerlendirmiştir. Şî'î allâme 'Abdu'l-Huseyn, *el-Ğadîr fi'l-Kitâb ve's-Sunneti ve'l-Edeb* isimli derlemesinde Şia'nın siyasi iddialarını Sünnî dünyanın kitablarını kullanarak müdafaa etmeye çalışıyor. Özetle, siz de bizim gibi düşünüyorsunuz demeye getiriyor. Fakat bu kitabı ilmî bir tedkikten geçirmeğe kalktığınız zaman bu kitaba güvenmenin neden caiz olmadığını fark ediyorsunuz. Baktığım birkaç yerde gördüm ki mesela bizim Sünnî kaynaklardan el-Buhârî'nin *Tarih-i Kebir*'ini kullanmış, oradan bir rivayet alıyor fakat kendi hedefini destekler mahiyette olan kısmı zikredip gerisini söylemiyor. Hâlbuki el-Buhârî kitabında o rivayetin zayıf olduğunu söylüyor. Ama *el-Ğadîr* kitabını yazan el-Buhârî'nin bu

[11] Kitab dünyamızda bazı kitabların tahrif edildiğini de öğreniyoruz. Meselâ İmam eş-Şa'rânî (ö. 973/1565)'de, 'İbn-i 'Arabî (ö. 638/1240)'nin *el-Futûhâtu Mekkiyye*'sini hakkıyla değerlendirebilmek için onun Konya'da müellif hatlı nüshasını okuyun çünkü öteki nüshalarında tahrifat vardır' diyor. Demek ki pek çok kimse böyle âlimlerin kitablarını çeşitli sebeblerle tahrif etmek durumunda da kalmışlar.

ifadesini almıyor kitabına. O zaman diyorsun ki bu kitab kasıdlı olarak yazılmış, gayr-i ilmî bir kitabtır.

On ikinci olarak; İslam düşüncesi ve kültürünün arşivi mesabesindeki kitablarımızı nasıl değerlendireceğimiz hakkında kanaatlerimi ifade etmeye çalıştım. Bu gün insanı, tarihi, toplumu, siyaseti, adaleti, ahlakı, düşünceyi, dilleri, edebiyatı, kültürü v.b sahaları araştıran sosyal bilimler dediğimiz devasa bir alan var ki, onların da ne söylediğinin, nasıl söylediğinin farkında ve takibinde olmak, işe yarar konularda onlardan yararlanmak gerekiyor. Burada diğer bir devasa alanı, teknik ve tecrübi ilim sahalarını zikretmedim bile.

On üçüncü olarak; bir kısmını zikrettiğim bu ilmî çalışma sahalarının hepsinin altından tek tek kişilerin kalkması mümkin olamayacağından, müşterek çalışmalara, plan projelere ve malumat paylaşımına girilmeli; bu mevzuda yeni nesillerin daha fazla kullandıkları teknik imkânlardan yararlanılmalıdır.

A. Dere: Yaptığınız izahlar ve verdiğiniz örneklerle hem klasik dönem âlimlerimizin din, toplum ve kültür konularında nasıl düşündüklerini hem de bu gün bizim onları ve fikirlerini kendi şartları içerisinde nasıl değerlendirmemiz gerektiğini anlamış olduk. Bu güne ve uygulama alanına geldiğimizde sanki şöyle bir durum ortaya çıkıyor: Bugün dinimizi, İslamiyeti anlayıp onun öğreti ve ilkelerini hayatımıza, toplumumuza, vicdan ve düşüncemize aktarmaya çalışırken, bunu, aslında İslam'ı genelde ancak kendi dönemlerinin her türlü ilmî seviyesi ve bakış açısının sınırlarıyla yorumlayan âlimlerin ve onların kitapları üzerinden yapmış olmuyor muyuz? Oluyorsak bu sefer şöyle bir soru ortaya çıkıyor: geçmişimizin büyük âlimlerinin anlama ve yorumlamaları ile kendi dönemlerinin ilim ve düşünce seviyesi ile kaçınılmaz bir ilişki, etkilenme söz konusu ise, biz de bugün kendi dönemimizin ilim ve düşünce seviyesine dayanarak Müslüman kimliğimizi nasıl inşa edecek ve Müslüman düşüncesini nasıl geliştireceğiz? Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in tebliğ ettiği İslam'ın temel, hayati ilkelerini bugün nasıl ifade edebilecek ve yaşatabileceğiz? Bunun yöntemi nedir? Bunu nasıl başarabiliriz?

M. S. Hatiboğlu: Esasen, bu sualin cevabı kısmen kendisinde mevcut. Evvelâ, biz tarihimizi ve âlimlerimizin görüşlerini anlamaya gayret ederken onların yaşadığı dönemlerin her türlü şartlarını da incelemeliyiz. Dini düşünce ve kültür tarihimizi bu ilişki ağı içerisinde inceleyerek erken dönemlerden bu güne kadar anlayarak getirirsek, bu vazifeyi bu gün bizim nasıl yapacağımızın yolunu ve cevabını da görmüş oluruz. Daha önce söylediğim gibi, dönem dönem, coğrafya coğrafya, ilmî sahalara göre İslam düşünce atlasını, fikir indeksini çıkardığımızda, bu harita bize, bu gün ve sonrasında ileriye hangi yoldan gidileceğini de resmedecektir. Mamafih; İslam düşüncesinin her ilim sahasındaki tarihi tecrübe ve zenginliğini sistemli bir şekilde ortaya koyup, büyük ölçüde bunun üzerinde hem

fikir olamadığımız için ne ileriye götürecek yolu görebiliyor ne de yola çıkabiliyoruz. Neticede hala birbirinden farklı İslam tasavvurları ile karşılaşıyoruz.

Yazdığım bir makalede bil vesile zikretmiştim. Vaktiyle Muammer Kazzâfî âlimlerin katıldığı pek çok toplantı, kongreler yaparmış, bunlardan birisinde el-Ezher âlimlerinden bir hanım profesör 'Âişe binti Şâti'i (ö. 1998) -Allah rahmet eylesin- kürsüye çıkıyor ve Kazzâfî'ye hitaben: "Ey Reis! Sen bizi, bütün İslam dünyasından büyük âlimleri geçen sene de Bingazi'de topladın. Her çıkan âlim kendisine göre bir İslam anlattı. Gördüm ki bunların hiçbiri birbirini tutmuyordu" diyor ve durum tesbitinde bulunuyor. Bu da bize her İslam âliminin kendi kültürel seviyesinde bir İslam anlattığını teyit ediyor. Peki de; bunların her birinin İslam adına anlattıkları İslam'ın kaçta kaçını gerçekten aksettiriyor ve buna mukabil hepsi yalnız kendini haklı görüyor, kesin iddia içinde bulunuyor. İşte 'Âişe binti Şâti'i'nin tesbit ettiği nokta bu. Bu sebeble bugün İslam dünyasında İslam'ı ben temsil ediyorum iddiasında bulunabilecek hiçbir âlim söz konusu değildir.

Maalesef günümüzdeki İslam kültürel seviyesi budur ve henüz bu seviyeyi aşacak duruma gelemedik. O seviyeye nasıl gelebiliriz sorusunun cevabı, tekrar tekrar söylediğim gibi, ilmi zeminde azimle çalışmak, anlamak ve muhasebe yapabilmekle mümkin.

A. Dere: Hadîs usûlümüz çerçevesinde bir hadîsin sıhhatinin ne anlama geldiğine ve nasıl tespit edildiğine az önce işaret etmiştiniz. Sizin çalışmalarınızda hadîsleri inceleme ve anlamaya çalışırken ağırlıklı olarak muhteva (metnin içeriği) üzerinde durup, bunu mufassal bir şekilde değerlendirmeniz dikkatimizi çekiyor. Sizin öncülüğünüzde Türkiye'de hadîslerin metin/muhteva kısımlarının değerlendirilmesi (bu anlamda tenkidi) açısından bazı çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar sizce yeterli mi, eksik mi? Bu konuda sizlerin beklentisi nedir?

M. S. Hatiboğlu: Bir metnin muhtevasından öncelikle onun taşıdığı ana fikirleri anlıyoruz. Bu fikirlerin nasıl anlatıldığı da elbette önemli ve aynı zamanda mühim bir tedkik mevzuudur. Buna göre, bir hadîsin metnini/muhtevasını tedkik ederken önce oradaki meselenin, fikrin ne olduğunu tesbit etmeliyiz. İncelemeye başladığımız zaman yapmamız gereken hususlardan birisi; bu meselenin veya fikrin tarihi dökümünü yakalamaya çalışmak; bu mesele en eski tarihli ne zaman ortaya çıkmış? Ortaya çıktığı devirden itibaren yazılı kaynaklara nasıl aktarılmış? Ve oralarda ne türlü yorumlanmış, hangi delillerle temellendirilmiş ve fikirlere açılım yapılmış? İşte bütün bu safahatı tedkik edebilmek lazım. Bu tedkikin malzemesi yalnız hadîs kitablarında değil, tefsir, fıkıh, tarih, kelam, siyaset hatta edebiyat kaynaklarında takip edilmeli. Bunları yaparken pek tabii Kur'an ve Peygamberimizin öğrettiği sağlam ilkeleri ve değerleri zihnimizde tutmak kaydıyla.

Hilafetin Kureyşliliği çalışmamda bu yolu izledim, ilimlerimizin ve kültür tarihimizin farklı alanlarında bu fikir nerelerde, hangi konu meyanında ve vesile ile geçmiş, zemini nedir, nasıl yorumlanmış bunları tesbite çalıştım. Neticede; bende

yalnız söz konusu hadîs hakkında değil, aynı zamanda –buradaki mevzudan dolayı- İslam siyaset ve yönetim tarihine, yöneten-yönetilen ilişkilerine, yönetim tasavvurlarına, bunların kökenine, civar kültürlerin bu mevzulardaki anlayış ve uygulamalarına, âlimlerimizin toplum düzeni ve toplumda adaletin nasıl tesis edebileceğine dair düşündüklerini, toplumda ne gibi menfaat rekabetlerinin ortaya çıktığı gibi pek çok mesele hakkında bilgi ve kanaat hâsıl oldu. Bu kanaate beni pek tabii geçmiş âlimlerimizin kitablarının muhafaza ettikleri malumatları mümkin mertebe bir arada mütalaa ederek tarihte ne olup bittiğini anlamaya çalışmam ulaştırdı. Bu surette, kanaatlerimin delilleri geçmiş âlimlerimizin kitablarında ve tarihte yaşanan hâdise ve gelişmeler arasındaki alaka ve sebepleri anlamakdır.

Bildiğim kadarıyla diğer İslam ülkelerinde yapılan hadîs çalışmalarında ağırlıklı olarak mutad hadîs usûlü çerçevesinde kalınıyor ve bir hadîsin değerlendirmesi zikrettiğim muhteva değerlendirmesi tarzında pek yapılmıyor. Hatta Türkiye'de bile bazı akademisyenler, mutad hadîs usûlü çerçevesinin dışında -alışılmadık diyelim- farklı bakış açısı ve tedkik yöntemi tatbik edenlere 'eski köye yeni adet mi getiriyorlar' gözüyle bakabiliyorlar. Buna mukabil şahsi kanaatim odur ki, hadîsin o büyük allâmeleri el-Buhârî veya Muslim bile bugün yaşamış olsalar ve bugünün ilim imkânlarını kullanabilselerdi, çekinmeden daha geniş ve muhtevayı da inceleyen tedkik yolunu benimser ve muvaffak olurlardı. Fakat bizdeki davranış, o büyük imamların kendi dönemlerinde elde ettikleri ilim tecrübesi ve imkânlarını kullanarak gösterdikleri gayret ve başarıyı daha da ileriye götürmek yerine, onları ve kitablarını erişilmez, aşılmaz mertebeye koyup onları taklit yolunu tercih etmek olmuştur.

Türkiye'de son dönemde hadîs ve hadîsle ilgili mevzularda yapılan çalışmalarda muhteva kısmı üzerinde de durulduğunu görüyorum. Bu nev'i çalışmaların adedi çoğaldıkça, bu çalışmalardan çıkan sonuçları birbiri ile mukayese etmek mümkin hale gelecektir. Akabinde, bu çalışmaların tedkik usulü ve neticeleri birlikte mülahaza edilerek, bu kez bir hadîsin muhteva tedkikinin nasıl yapılacağına dair daha müşahhas bir çerçeve önümüze çıkabilecektir. Pek tabii, mutad hadîs usulü çerçevesinin meseleleri ele alış şekli ile bu bahsettiğimiz tarz tedkik birlikte, birbirini tamamlayacak surette pek tabii uygulanabilir. Bu sebeple, hadîs tedkiklerinde sırf muhteva incelemesi olması gereken yegâne tarzdır iddiasında değilim, fakat bu yapılmadığı takdirde pek çok meseleyi tutarlı şekilde izah etmenin zorlaşacağını, keza pek çok kıymetli bilgi ve değerlendirmeden mahrum kalınacağı kanaatindeyim.

En başta Türkiye'miz olmak üzere, günümüz hadîs âlimlerinin, elimizdeki rivâyet/hadîs malzemesini tedkik ederken, uygulanabilir, tutarlı ilmî tedkik yöntemlerini ve yeni araştırmaların ortaya koydukları bilgi ve değerlendirmeleri cesaretle öğrenmelerini, aynı cesaretle kendi düşüncelerini ortaya koymalarını tavsiye ederim.

A. Dere: Kıymetli hocam, bu söyleşiye vakit ayırdığınız için tekrar teşekkür ediyor, sizlere sağlık, afiyet ve yılmadan sürdürdüğünüz ilmî çalışma ve rehberliğinizde muvaffakiyetler diliyorum.

Scholarly Examination in Understanding the Culture of Thought and the Value of References*

Mehmed Said HATİBOĞLU**

A. Dere: I would like to begin with the best praises and blessings to Allah and His Messenger and extend my gratitude to our distinguished professor Hatiboğlu, who educated a lot of disciples on this path to knowledge, for allocating this time for this conversation in spite of his intensive scholarly activities.

An important principle we learned from you about scholarly activities and consistent thinking is that being aware of the meanings and evidence of concepts requires tracking where, when, by whom, and for what purpose they are used. When this aspect of concepts is ignored and they are used arbitrarily or deliberately for other purposes, the situation may lead scholars to a separation of ideas due to generalization, or even to denunciation and exclusion. The best two examples that suit this explanation are the hadiths (حديث) and the sunnah (سنة). Not only in Turkey, but in all Muslim communities, these two concepts are considered to be synonymous words/concepts, particularly in actual uses. How would you evaluate the current situation considering the etymologies or how they are used by scholars from the first three Hijri centuries and as the main concepts of books?

M. S. Hatiboğlu:

بسم الله الرحمن الرحيم رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي

Just as today’s young scholars, we have also been interacting with these two terms since we chose to engage with the science of the Messenger of Allah as a task for us. When we read books of usul or other texts, we see that some scholars use these two terms synonymously, while others confuse them with each other. Based on our understanding today, these two terms are not identical, but different. As for the sunnah; it reminds us of an action, a practice, a judgment or principle.[1] On the other hand, the hadiths - in its most general sense - is a narrative of them.[2] The difference would make sense if we offer some examples. For instance; if the

*This conversation is an interview with the honorable professor M. S. Hatiboğlu, and was held on August 18, 2018, by one of his library assistants, Prof. Dr. Ali Dere. This text was written in accordance with the orthographic rules preferred by Prof. Hatiboğlu.
This paper is the English translation of the study titled "Düşünce Geleneğimizi Anlamada İlmî Tedkik ve Kaynak Bilgisinin Kıymeti" published in the 7-8th issue of İlahiyat Akademi. (Mehmed Said Hatipoğlu, “Düşünce Geleneğimizi Anlamada İlmî Tedkik ve Kaynak Bilgisinin Kıymeti”, İlahiyat Akademi, sayı: 7-8, Aralık 2018, s. 383-402.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

**Prof. Dr., Emeritus Professor of the Department of Hadith, Basic Islamic Studies, Faculty of Divinity Ankara University.

1 For more information about the uses and meanings of the term *sunnah*, please see Hatiboğlu, Hadis Tedkikleri I, p. 157-163.

2 For more information, see ibid., p. 176-178.

Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says, "leave your house with your right foot first", this is a hadith. That is to say, if it begins with ***Qaala Rasulallah*** (the Messenger of Allah said), it means it is a hadith. Otherwise, when we say, "we should leave home with our right foot first", it is sunnah. This is the most fundamental difference between these two terms and that's why there are scholars who explicitly clarify this difference in their works about ***the sunnah***, which consists of actions. We may see a similar clarification in *Sunan* by Abi Dawud (d. 275). When talking about a single hadith, Ahmad ibn Hanbal (d. 241) told Abi Dawud that, "there are five sunnahs in this hadith"[3]. Therefore, if the sunnah and the hadiths were same in ***ma'na*** (meaning), this statement would logically be untrue. By saying this, he means, "there are five different conditions, issues, or judgments in these narrated words, and they can actually be practiced." The number can be ten or even fifteen, while the hadith is only one.[4]

It is possible to expand these instances. For example, many Islamic scholars are defined as, "an Imam in the sunnah, but not in the hadiths." For others, the opposite is suggested, "He is a scholar in the hadiths, but not in the sunnah."

These instances serve as good evidence, indicating that the hadiths and the sunnah do not refer to the same meaning. Some people who do not pay attention to these definitions often confuse them with each other or use them interchangeably, which is something we should avoid, in my opinion.

A. Dere: Honorable professor, early period sources often use certain terms for narrated and referenced information, such as hadiths, khabar, composition, narrative/narratives, or marwiyah. On the other hand, some of today's academia object to this term and suggest that the narrated information cannot be called a narrative if it is related to the Prophet (p.b.u.h.), and using this term even means banalizing the given information, and more importantly, trivializing the Prophet and his authority. Do you think this is a good approach?

M. S. Hatiboğlu: Let me say this first, these terms did not refer to their current meanings during the period of the Prophet (p.b.u.h.), and they were not accepted as principles. Scholars started to use these terms later on, in the first and second centuries when the science of the hadiths began to take shape. A significant number of scholars naturally used the term "narrative" when talking about hadiths from the Prophet. However, as the term narrative was considered as a comprehensive term that encompasses all other relevant words in the following centuries, narratives originating directly from the Prophet were isolated and the others, for example those from the companions of the Prophet, were called compositions or sometimes, khabar. And it was suggested that the narratives attributed directly to the Prophet (p.b.u.h.) were not khabar or compositions, but

---

[3] k. el-Cenâiz, 80.

[4] For instance, a compilation by Muhammad Ibn 'Ali an-Nimawi (d. 1322) is called, *آثار السنن* مع التعليق الحسن and there he cites *marfu'* and *mawquf* narratives about practices and judgments.

they had to be cited as hadiths. On the other hand, it is also seen that a lot of narratives without the name of the Prophet or any other trace of him in the narrated content were also considered as hadiths. These different uses can be seen in today's references. For instance, scholars often call a narrative from Umar ibn al-Khattab a hadith. For this reason, I am of the opinion that it is not right to ascribe disrespect to someone who mentions a narrative from the Prophet as a khabar narrated from the Prophet. This person still regards the narrated information as words of the Prophet by saying this. Therefore, there is no point in attributing a single meaning to these terms and reading the minds of others through these meanings before the proper identification of how and for what purposes the scholars used them.

A. Dere: It is claimed that both in Turkey and other Muslim regions, either in religious sciences or other branches of science or fields of thought, there are two generalizing attitudes, one of them totally rejecting the hadiths or narratives thinking that, "they don't have any informative value", the other accepting everything, "if at least one hadith or narrative is transmitted about them." Is it true according to your observations?

M. S. Hatiboğlu: I think that this question points to the group that tends to take the culture of the hadiths and the sunnah completely out of the fundamentals of Islam, and only hinges upon the Qur'an. It would be a considerably long discussion if we talk about why they chose to do so and for what reasons and on what evidence they based their ideas. With respect to these issues, we can sometimes see misunderstandings, distortion, and denunciation as well. Let me say something beforehand, without the Prophet (peace be upon him), to whom the Qur'an was revealed, there will neither be Islam nor any understanding about religion.

For us, the most important issue in references about the Messenger of Allah is the Messenger's way of delivering the message, and that he is the only one who knows Islam best. We learned Islam from our Prophet. All scholars learned from him. The ways scholars transmitted the narratives have been discussed and examined by the scholars of following generations, then they have made some evaluations. What we see today in this respect is that

Allah is the owner of religion. But we cannot see Him directly and He reveals everything to the Messenger. The one who tells us about Allah, the Qur'an, and Islam is the Messenger. Therefore, we see our Prophet - as also mentioned in the Qur'an - as the most reliable source after the Qur'an. In other words, the revealed source of Islam is the Qur'an, while its human practitioner is our Prophet. In this regard, we need to accept all the information and behaviors narrated from the Messenger of Allah as values of Islam. And the scholarly culture of Muslims, in genera, does not assert the contrary. However, we encounter significant challenges and problems in terms of confirmation of this narrated information and these

values as to accuracy, and the identification of those open to discussion, which is called "determination of certainty" in technical terms.

There is no doubt about the certainty of the Qur'an. However, the narratives we have today differ in terms of content, because the Prophet was heard, understood, and his words were transmitted by people with different skills. Even as time passed by, some people or groups attempted to manipulate the narratives attributed to him and increased the number of these narratives.

We should hang on for a second if we see generations who wish for the Messenger of Allah to solve their all political and social problems saying, "the Messenger of Allah said that" etc., in the same way they speak about their own problems. We should think about whether the Prophet may have expressed such opinions or not.

Against these kinds of situations, which include a lot more details, scholars often consider and judge the narrators to whom the narratives are attributed as weak, siqa/reliable, or to be fabricating the knowledge etc. and conclude whether a narrative can be "attributed to the Prophet" or not. However, scholars do not always reach a consensus in these considerations. The evaluation of attributions does not always solve our problems. Then, how can we find a solution for this? We have to evaluate the narratives communicated by the narrators who were regarded as siqa during their eras on the basis of the Qur'an, which is the only source that offers us the most reliable information about the Messenger of Allah.

Personally, I have had to examine a lot of problems we have as far as I can. After these assessments, some scholars have not satisfied me due to the contradictions we have observed. I said to myself, "our Prophet must not have expressed such an opinion" when I heard some narratives which are accepted/considered as ***sahih*** by these scholars. I can give the matter of "the Quraysh and Caliphate" as an example of this, which was also the subject of my dissertation for professorship. During the analysis process I observed that some hadiths, which are considered sahih by a majority of scholars, may not actually be sahih (and be attributed to our Prophet). Some people criticize me saying, "how dare you put those scholars aside and give your own opinion." My opinion does not put those scholars aside. My claim and opinion is that, "*if we understand our Prophet in a way that the Qur'an tells us, it is impossible to attribute those narratives to him*." Accepting these kinds of narratives just because they are considered sahih by some prominent scholars would be - perish the thought - degrading the Prophet to a position of uttering groundless and untrue words. I think this could be the worst affront against the Prophet.

As you know, there are hundreds of sources claiming that the Caliphate had to be given to the Quraysh. Many hadith books cite these narratives. According to these hadiths, which are also narrated by the most reliable sources, Sahih al-

Bukhari and *Sahih* Muslim, the Prophet supposedly said,[5] “the authority to make the ruling will remain with the Quraysh, even if only two of them remain.” So, when I ask whether there is a caliph from the Quraysh today, everyone says “no” in response. Then, what do these narratives say? They say, “the authority to make the ruling will remain with the Quraysh, even if only two of them remain.” How many members of the Quraysh have become caliphs for Muslims to the present day or why did the others, who carried out the duty of the caliphate, contradict this principle, and why did Muslims not oppose them with this so-called evidence? Isn’t this - perish the thought - to attribute groundless words to the Prophet? Yes, it is. I cannot accuse the Messenger of Allah of doing this as he is incapable making untrue statements. This is my opinion. Otherwise, if you think that those narratives argued by these sources and scholars are true, it would be inevitable to fall into a contradiction. Thusly, we will not only be far from properly understanding and knowing the Prophet, but also identifying why and how these narratives emerged and what led us to this.

I repeat this particular example to help you keep this situation in mind. In fact, there are a lot more similar examples. Today, we should also remember that misplaced praise is also offered to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) in order to dignify him. There are some scholars from the past and from the present day who introduce the Messenger of Allah as someone who is still living with his family in his grave. The Messenger of Allah lived together with his companions. And there is no such opinion or attribution narrated from them. Isn’t this claiming that, “he is not human” in a defiant way, while the Qur’an says, “you are human” and “you are not immortal”? There are scholars who believe in this and write so. Here, there is an arbitrary approach that misuses the image of our Prophet.

So, these scholars said so and followed the wrong path. But understanding and explaining its reasons, and correcting these impressions are - unworthily - duties of our generation. This is exactly what I think.

A. Dere: What kind of information or social or psychological situation do you think could have affected the scholars to believe in or accept such opinions? Were there similar opinions put forward in early periods of Islam? Or, did the established acceptances of the pre-Islam period return, or is it the impact of surrounding cultures? Or, is it due to the influence of different approaches we encounter when trying to understand and interpret Islam, such as the Ishari belief, Batiniyyah, mythological and mystical thoughts, sufism, philosophy, wording, symbolic approaches, targhib-tarhib etc.? Did the difference in imagination present such

[5] al-Bukhari, 61. Menakıb 2. For information about other sources see: Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, s. 93-94.

thoughts as natural or acceptable to them and did they argue these thoughts because of this?

M. S. Hatiboğlu: We should properly understand the social and political changes the Islamic world has gone through to respond to this question you addressed. When the Messenger (peace be upon him) closed his eyes, he was quite relieved. He was of the opinion that Islam was inherited by a generation who had comprehended it in all aspects. Is it possible that someone of this opinion said, "a day would come and the companions would kill each other"? No, it is not. But what happened? The historical truth is that Muslims themselves martyred Uthman ibn Affan, who was the third caliph of Islam, only to depose him from the caliphate. At this time, there was no intervention from Britain, France, or America. So, what happened after that? Within a year after the martyrdom of Uthman ibn Affan, two of the most important figures of Islam confronted each other and became engaged in a war. Aisha was in one front, Ali was in the other. It was beyond Muslims' capacity and imagination to understand and explain such grievous incidents. After that, while the rulings had to be given to a caliph chosen by all Muslims as it is ordered by Islam and the Qur'an, after the death of Ali and before Islam had even lasted half of its first century, rulers and sultanates were introduced to the Islamic world and this understanding has survived up to the present day. There are still some so-called sultans who sustain this sultanate. They use both the name and title "sultan", although there is no such sultanate in Islam.

So, why did these incidents happen? How did these untrue perceptions of religion and the prophets, which were presented and defended in the narratives, emerge? In my opinion, the first reason of this is the insufficient capacity to understand the Messenger of Allah (peace be upon him). Other reasons are the differences among cultures, expectations, and goals of Muslim communities. In other words, misunderstanding the Prophet can sometimes be attributing different ideas and opinions to him for their own interests and in a deliberate way. How can this happen? Who did the people, who were seeking evidence from the two biggest sources I mentioned at the beginning, namely, the Qur'an and the Messenger of Allah, consult when they could not find a verse that confirms their ideas? The Prophet. However, they still resorted to fabricating narratives on behalf of him when they could not find any strong reference in the words of the Prophet. Even in the second Hijri century, a number of confessors from ahl al-bid'ah spoke out and said, "be careful about these hadiths, because we narrated the ideas we like or we would like to propagate as hadiths."

There are a lot of similar examples in our culture. Therefore, an attempt to know our Prophet only by reading a few books of hadiths, before understanding, comprehending, and examining the significant references of our culture, would lead us to nothing but a weak point. For this reason, I suggest that, "*we should particularly know the social and political history of Islam so as to examine the sources about the hadiths and narratives we have today*."

It seems that religious and intellectual cultures have influenced the narratives in some way over time. For instance, both in the past and today, we see a peculiar understanding of the Mahdi and even a Mahdi movement. However, there is not a single phrase about the issue of Mahdism in the Qur'an. There is no evidence that the Prophet talked about the Mahdi. However, can we find this issue and other opinions on it in the books of the hadith we have today? Yes, we can. Why? Only during the second century, when the corpus of hadith collections was being composed, Muslims had already conquered today's Syria, Iraq, and Egypt. The Jewish and Christian communities living in these geographies had a peculiar perception of the Mahdi. They were waiting for Jesus (peace be upon him) to be resurrected and save the world. So, what could Muslims think when they heard about these ideas and narratives, and how could they respond to these? At this point, they Islamized these ideas and replaced the Christian perception of Masih with an Islamic understanding of Mahdi in order to respond to their allegations. Many references cover narratives about Mahdism. Although Ibn Haldun rejected all of them in his *Muqaddimah*, they continue to live on in other books. He claims that none of the sahih hadith collections include these narratives. This is true. For instance, Sahih Bukhari and Sahih Muslim do not include any narrative relating to this issue, however we can see them in other books of *Sunen*, such as those by Abi Dawud and others. How can we examine them? Authors of Abi Dawud's and At-Tirmidhi's collections of *Sunen* are more sophisticated scholars than we are, but they are wrong in their opinions. They were overwhelmed and influenced by the political and intellectual movements of their time.

A. Dere: Can we say that their thoughts and opinions were affected by others of the time, the politics and perceptions of the society, the prevailing imaginations and assumptions, and they cannot notice the inconsistency of this situation?

M. S. Hatiboğlu - They naturally cannot notice this. We should be aware of them. But how? At this point, we witness how influential thoughts, cultures, and common assumptions are in terms of understanding the hadiths. I would like to explain this with an example.

Especially in May, when we commemorate a special event that closes an age and opens a new one in history, we emotionally cite a hadith from our Prophet again and again, saying,

"لَتُفْتَحَنَّ الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ فَلَنِعْمَ الْاَمِيرُ اَمِيرُهَا وَلَنِعْمَ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشُ"

"Verily you shall conquer Constantinople. What a wonderful leader will her leader be, and what a wonderful army will that army be!"

It is quite possible that our Prophet was aware of the Rums, Byzantines, and Kaiser of his time. Based on this awareness, he sent letters to neighboring countries to invite them to follow Islam just after the Treaty of Hudaybiyyah, which was even

before the conquest of Mecca. Among the addressees of these letters of invitation was the Kaiser of Byzantine Empire, Muqawqis of Egypt, and Khosrau of Persia. Why did the Prophet send these letters? He sent them because he was more aware than we are of the fact that he is the Prophet and Allah sent him as a messenger to reveal the truth, not only within his surrounding environment in Mecca but to the whole of humanity. Needless to say, there are a lot of verses in the Qur'an about this. It is quite natural that he considers himself to be the greatest figure in the consciousness of these verses saying, "the day will come and Muslims will rule the whole world." He sent these letters of invitation to follow Islam because of this thought and desire, and his wish for the addressees to embrace Islam. Muslims during the early period, who were aware of these letters of invitation, sent armies to Istanbul at every opportunity. However, although about ten armies were sent there during different periods, they could not succeed in conquering Istanbul.

Since the second Hijri century, there have been thoughts and commentaries on the conquest of Istanbul and some military expeditions have been organized for this purpose. In one of the *Sunen* collections, I read that Anas ibn Malik (d. 93) mentioned the conquest of Istanbul as a sign of the apocalypse. Why did he think that? It is highly possible that Anas ibn Malik, who was one of the last standing companions of the Prophet, witnessed the unsuccessful expeditions commanded by Muawiyah's son, Yazid, and thought that this conquest would only be realized near the time of the apocalypse. Within time, the conquest of Istanbul has been narrated as a hadith and a "sign of the apocalypse." After about eight centuries, this honor was given to Muslims by favor of a Turkish sultan. Today, there are some Arabs who still do not accept this conquest. We ascribe the commander and army mentioned in this hadith to Sultan Mehmed II and the military of the Ottoman Empire, but some Islamic scholars still claim that "Istanbul has not yet been conquered." Then, when will it be conquered? According to them, the actual conquest will be realized when Arabs dispossess Istanbul from the bandit Turks, and then it will be the conquest heralded by the Prophet.

The last time I saw such allegations was when I was reviewing books in a bookstore. These allegations were mentioned in a dissertation called Ashraat as-Saa'ah (signs of the apocalypse) from Umm al-Qura University. The author even says that Istanbul is still occupied by the infidels (انها الان تحت ايدي الكفار). He should be ashamed of saying this. I apologize, but I would like to call this person a vagrant who is not aware of what is happening around him.

Today, there are some groups of bandits that have mushroomed within the Islamic world, such as ISIS and similar others. Besides their many other shocking allegations, they claim the same about this issue. So, what is the source of this mindset? Above all, it grows out of the books authored by Muslims or the narratives presented in these books. If so, proving the inaccuracy of these narratives, which form the basis for these extremist ideas or their misunderstanding, if they are reliable narratives, should be our duty.

Today we are living in the Hijri year of 1440. This is the fifteenth century of Islam. For centuries, over hundreds of thousands of books have been authored. Most of them have not survived to the present day, but we know these books from the biographies and other sources that mention them. We realize that there is almost nothing that has not been discussed by Muslims scholars, even by only looking at Ibn al-Nadim's (d. 385/995?) *al-Fihrist*. First of all, we should analyze the available sources using scientific methods, explore the history of thought, and the foundations and evidence of these thoughts, as well as their relevance to the respective periods of time. Today, we live in a world where the contemporary culture of Muslims encompasses such different perspectives regarding the religion, history, science, thought, and books. Therefore, we are in need of proper analyses of our sources in order to understand the thoughts and references within these different circles, make comparisons between them, and correct the mistakes. The examples we have given above suffice to establish this necessity. For that reason, if we attempt to understand our religion and the Prophet before recognizing, understanding, and examining the content of the prodigious sources of our culture, this effort would not lead us to a firm position. Therefore, I would like to say that, "*we should particularly know the social and political history of Islam so as to examine the sources about the hadiths and narratives we have today*."

A. Dere: We have "accuracy" as a fundamental term in hadith studies. And we use "sahih" as a title for some hadith collections/books. For instance, "sahih hadith", "Al-Jami' Al-Sahih", or "al-Sahihayn." Moreover, again in hadith studies we encounter specific terms, such as the criteria for accuracy of a hadith or the "criteria for accuracy according to scholars" or "methods of determining accuracy." What are the meanings of "accuracy" and "sahih" as used in these phrases? Does "accuracy" here mean that the content of a text narrated by a narrator can be traced directly back to the source, person, or people (subud) in terms of wording? Is it a category of evaluation developed by hadith scholars based on the criteria for references? Or, does it mean that they accept the content of given narratives as facts, truths, or realities? Today, when we talk about sahih hadith, some people - particularly those who are not experts in the subject - perceive it to be something that is truth itself.

M. S. Hatiboğlu: Scholars have devoted great efforts to examine the references and narrators, and created volumes of books about this subject. The contribution of these efforts and books to hadith studies is undeniable. **Let me tell you, before going into the details of** hadith criticism**, which is called** Al-Jarh wa Al-Ta'dil, that the prominent scholars have not always agreed upon the criteria used to critique either narratives or references. Despite their efforts in this regard, today it is not possible to talk about explicit practices that always present the same results or those upon which scholars have agreed on a hundred percent without any exceptions. This is even uttered by the fundamental sources of Al-Jarh wa Al-

Ta'dil**,** which has been created by the scholars who are involved in this field of science**.** They say, "we can understand if a narrative is sahih or not." But when they are asked "How?", they answer with universal principles about criticism and its common practices, but cannot give an exact explanation. They say, "if you bring some gold to a jeweler, he can understand whether it is authentic or counterfeit but cannot explain this to you as it is only a matter of skills." Accordingly, authors of the huge hadith collections that bring hundreds of thousands of narratives together - may Allah bless them all - have conducted these studies within the limits of their culture, knowledge, and skills, as well the conditions and rules of their eras. In this way, they have organized their books and made analyses.

Even collections by Al-Bukhari and Muslim are also titled as sahih and we call them *Al-Jami' Al-Sahih*. But, sahih according to what and for who? Of course, they are sahih according to their own principles and the terms sahih and daʿif (weak) are used according to the principles of these scholars (**علي شرط فلان**). Scholars often say, "narrators should be reliable, references should be accurate" in respect to hadiths. However, criticism of hadiths is an activity that is totally dependent on the scholars' cultures. For that reason, an assessment by a scholar does not concern anyone but himself and the resulting judgments can be relative. They may or may not be the absolute truth.[6]

A. Dere: To make it more clear with reference to the information you have given, as for accuracy of a narrative, is this judgment an outcome of an analysis on attributions (references), background (history), chronological order, and narrators? Or, is it only an analysis of content? Or, is it an outcome of both?

M. S. Hatiboğlu: They first examine the rijal of the narrative and whether it refers to siqa narrators or not. As I just said, there are many principles or conditions regarding this assessment. For instance, did the narrators have a chance to come together (liqa)? What are their extent of knowledge and culture? etc. They often conclude that the text of a narrative is accurate if its reference is consistent according to this assessment. Accordingly, we can say that this assessment approach is almost completely dependent on the criticism of attributions.

A. Dere: Do they examine other components of a narrative, such as its second part or text, after they claim its reference/attribution to be accurate/sahih?

M. S. Hatiboğlu: There are certain scholars who set some criteria regarding textual characteristics of narratives. There are also scholars who refer to the Qur'an as the most fundamental criterion and say, "no matter how accurate its reference is,

[6] The following quote from Zafar Ahmad Thanvi (d. 1892), who is one of the significant Indian scholars of the last century, can be regarded as a description of this situation: "We have reiterated quite a number of times that factors like accuracy or weakness of a hadith, or it being siqa or da'if, are all dependent on the taste, opinion, and judgment of scholars. This is also the source of conflicts among them." (cf. Ibid. p. 181; as cited in Tahânevî, Kava'id, p. 457.

if a text contradicts with the Qur'an, it means it is a worthless narration." There are plenty of details and opinions about both this one and the other criteria.

A. Dere: Would you mind if I ask one more question? Are there any famous hadith or rijal scholars, in the fourth or the fifth century, for example, who re-examined the narratives which had been regarded as sahih by former scholars and objected to their opinions? If so, does it mean that the outcomes of previous assessments of hadiths, which were based on temporary conditions, can be reanalyzed?

M. S. Hatiboğlu: We can read such objections and assessments by the scholars in their own works. Before giving some specific examples, I would like to point out an issue which is significant in my opinion. These instances we see do not always explicitly cite the conditions and criteria of their objections. For that reason, we should try to comprehend the intellectual foundations and assumptions of these objections or assessments by the scholars. Otherwise, some people may challenge us when we talk about these instances arguing that, "they are only some pieces of nonessential exceptions." However, even a single instance that can help us comprehend the essence of this issue can be important and sufficient.

So, let me give an example from some assessments[7] directly addressed to and partly associated with *Sahih* al-Bukhari and Sahih Muslim. As you know, there are scholars who have tried to gather the narratives which comply with the conditions and reference criteria of Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim but have not been included in these collections in other works of hadiths since the fourth Hijri century. Al-Mustadrak is one of these works. Hakim al-Nishapuri (d. 405), the editor or author of Al-Mustadrak which was published in four biblical volumes in India, manifests the aim of this book as to compile the hadiths that meet the criteria set by Al-Bukhari and Muslim (in terms of references/attiributions) but are not included in their works, and to fill this specific gap in hadith studies. However, there are also scholars who lived after him and wrote commentaries about his book. One of them is al-Dhahabi (d. 758), who was a scholar of Turkish origin. In his commentaries, he addresses Hakim saying, "Weren't you ashamed, or didn't you fear Allah when saying that this hadith is sahih?" See how contradictory ideas from two different scholars can be about a single narrative.

Even in the period of Al-Bukhari and Muslim there were some scholars who challenged the hadiths included in their works. The most outstanding critic of the time is Ahmad ibn Hanbal, who is one of the most known figures of the Islamic world and tradition, and the teacher of both Al-Bukhari and Muslim.

On his deathbed he told his son, Abdullah, to "remove that hadith from my book because it is against the accurate ones" regarding a narrative in his *Musnad*.

[7] See ibid. p. 179-181.

When I looked at the hadith he asked his son to "remove"[8], I saw that it is still narrated in both Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim with its reference and text. So, doesn't this mean that a hadith regarded as sahih by Al-Bukhari and Muslim is considered to be contradictory to being removed from books by Ahmad ibn Hanbal? Yes, it is.

A. Dere: Once again we understand from the precious information you have given to us that there is a rich corpus of hadiths that have survived to the present day, a significant number of scholars in the past and today have created significant works in this field and made analyses, but there have always been different details, depths, and perspectives in this regard. As all these details and opinions about the field of the hadiths are obvious today, is it correct that the media and society discuss the sub-fields of hadith studies with regard to assumptions including generalization, which are suggested with the impact of the media? Do these issue have their own scientific methods and traditions?

M. S. Hatiboğlu: As someone who became a student of the Faculty of Theology in 1954-1958 and then an assistant to the chair of the hadiths beside Professor Tayyip Okiç, and again someone who has been involved in studies on hadith collections since then, the modest conclusion I have come to is: We are not at a extent of knowledge and understanding that can allow us to make holistic judgments about all available narratives at once. Therefore, there is no need to let these issues talked by people who are not competent. These are topics that require discussions in academic circles.

So, what can we do today in this regard? In my time, there was only one faculty of theology in Turkey and it was at Ankara University. Today the number of these faculties - may Allah help them - is over 100. However, what is important here is not the quantity, but the quality of these faculties. It is important to fill these faculties with qualified scholars. We need a number of different and significant specializations, studies, and discussions regarding certain topics such as understanding history, being familiar with former outstanding scholars as well as their thoughts and topics of discussion, and analyzing the works inherited from them. In different phases of scholarly studies, a sentence or an example given in a book you read can sometimes help you understand a whole issue or comprehend a thought, while explanations of the systems of previous scholars can sometimes be the key to these understandings. For that reason, we can't say we have enough works on hand and they are enough for us. There are many more manuscripts in world libraries which have not yet been published and there are some books in ancient libraries, such as those in Yaman and Qarawiyyin, which have been discovered during cataloguing efforts. We are in the position of discovering these works and discussing the knowledge and culture narrated therein. But so far we have been lazy in this regard. In his introduction to *Kitab al–Haraj*, the Egyptian

---

[8] *al-Musned*, II, 301.

scholar Ahmad Muhammad Shakir says: "Without Western orientalist and Islamist scholars, we would let the books of our scholars sleep for centuries. They are the ones who awakened us for the first time." Here, he makes a confession on behalf of all of us.

These words from Ahmad Muhammad Shakir remind me of the other written works by Western scholars in the field of Islamic studies. There are thousands of articles, books, analyses, translations etc. in this field published in different Western languages. So, it is not possible to oppose the Western world in the areas of both science and politics without analyzing these works - in today's terms - from a critical perspective. Today's Western behaviors and politics toward the Islamic world are an outcome of the influence by the orientalist master minds, who we call Islamologists, and their written works. Westerners never ask Muslims about Islamic issues as they already have experts in this field. This being the case, as the Islamic world, in order for us to take a stand against the West, we need to be familiar with the Islam they understand and narrate. This is one of the most important duties I expect from today's faculties of theology.

Therefore, as I mentioned above significant duties of the faculties of theologies and universities in Turkey include, on one hand, writing our works applying all necessary scientific assessments, while on the other hand educating qualified scientists, who have a good knowledge of Western languages and scientific methods of criticism, as well as the necessary capacity to criticize these works written by Westerners about us, and creating an environment that enables scientific studies and necessary efforts.[9]

There is no point in discussing all the scientific analyses and discussions at this level to the public. They can't even follow and understand all these details. For that reason, these topics should be discussed, debated, and improved within academic gatherings.

A. Dere: I would like to ask a methodology question, if you please. Which methods can we use to fulfill the duty of scientific analysis you mentioned today? For instance, as for methodology, the first thing that comes to mind is usul studies in the Islamic Sciences, such as usul of the hadiths, usul of interpretation, or usul of

[9] I don't want to repeat the details of how I searched for a scholarship to go to France to improve my knowledge of the French language and explore the orientalist studies conducted in that country and that the members of the commission in the Ministry of National Education (of the time) responded to me saying, "What can a theologist do there? Better we send someone from the conservatoire", as I have laughingly told this story numerous times. It should be noted that if today's decision makers continue to have the same mindset and say, "There is nothing a professor of interpretation or fiqh from faculties of theology can learn in countries like France, England, or Canada. If they have to, they should go to a Muslim country. There is no need for them to learn any language other than Arabic. This way they will also not be confused", which is extremely incorrect and is prejudiced, and will be remembered as a lamentable blindness and an act of ignorance, even in a hundred years from now.

fiqh. Do we have to use this classic framework of usul in order to evaluate today's Islamic culture and thought from all aspects and perspectives? Or, would you like to suggest new methodologies and recommend interdisciplinary studies? Can we say that the current methods we use are efficient in their approaches and perspectives, do they meet all of our needs in this regard, and support us in scientific activities?

M. S. Hatiboğlu: This is actually a very important question. As you know, a number of new branches of science, which did not exist during the Prophetic Years, such as interpretation, hadiths, fiqh, prophetic biography, aqidah etc., have emerged since the second Hijri century. Epistles and books of usul have been authored to explain areas of application, characteristics, and purposes of these branches, which have developed and become more systematized with time, and the issues have been discussed.

First of all, we should comprehend the developing processes (histories) of these aforementioned branches of science and fields of expertise, and which issues are handled by them and which concepts they use for this. In this way, we should try to understand how these scholars thought about relevant issues and what evidence they used to reach a judgment.

Secondly, we should outline all of these aforementioned fields of science, because it is impossible to totally separate them within Islamic thought. On the contrary, we should be aware of their impacts and contributions as either materials or thoughts.

Thirdly, we should note that a scholar who is specialized in one of these fields may not be competent in another. For example, an outstanding scholar in interpretation may not have that much influence in the hadiths. Today, this is quite an interwoven and intricate issue. How did the scholars of different branches of Islamic thought and culture think and what did they say about certain issues? We should examine what a scholar of interpretation, a scholar of kalam, philosophy, or a mystic (sufi) said, in a comparative way, considering different periods of time.

Fourthly, we should note that scholars' explanations and opinions about certain topics are dependent on the information and knowledge they could access in their respective eras. In *Tafsir*, Fakhr al-Din al-Razi (d. 606) presents precious information to us. However, in the same composition you can see hilarious things he says about different fields which we call experimental sciences today. You may even ask, "How could a scholar believe in such things?"

When you look at some words from Ibn Hazm (d. 456), who is an internationally renowned scholar raised in Andalusia, you might say, "Today, even children wouldn't say this nonsense." *They do not say these today. They said them in their times. So, we should try to identify the reasons behind these words and not criticize*

them. Instead, we should criticize those who imitate their opinions about certain issues even in the present.

The so-called religious arguments put forward about women show that women in our societies have not yet been able to take up the positions they deserve in Islamic communities. It is really sad that we see some of these arguments disguised in hadiths. The hadith narrated by Al-Hakim al-Tirmidhi (d. 320) in Navodir Al-Usul saying, "لا تعلموا النساء الكتابة و لا تسكنوهن الغرف" (do not teach your women writing, do not let them go out on balconies) can be given as an example.[10] Al-Hakim al-Tirmidhi is an outstanding scholar. So, why did Al-Hakim include such a narrative attributed to the Prophet in his book, and what do I have to do when I encounter these words in his book? The essence of this issue is hidden in the answer of this question. First of all, I have to undertake research and find examples about what the Messenger of Allah said and how he behaved in such situations. Based on the information and examples we know about his life, as well as the conditions of that time and the position Islam gives to women, it does not seem possible for the Messenger of Allah to utter such words.

In books, the saying, "شاوروهن و خالفوهن" (counsel women and whatever they say, do otherwise) is presented as a hadith. Even Nizam al-Mulk (d. 485) narrates this as a hadith in *Siyasatnama* (Book of Government). It is astounding that Nizam al-Mulk, a friend of Al-Ghazali and Al-Juwayni, included this in his book. Then, we unavoidably explain this with the thoughts and opinions toward women during this time and the society they lived in. We also see to what extent the level of society, and the situation of the time, influenced the thoughts and judgement of these scholars. Unlike the time periods these scholars lived in, today we can criticize this insult against women which was supported by fabricated hadiths. Our Prophet is far from giving such an order. But you put these opinions, disguised in hadiths, into your book, establish them among people, and finally leave the women ignorant, although they constitute half of the Islamic world.

As the fifth step, we should create and develop a map of - in today's terms - Islamic thought by examining the books of history and culture together. For instance, what did scholars from a single branch who lived under the same circumstances, in the same period, but in different regions, say about this? What about those from different branches? How did people of different periods, geographies, regions such as Egypt, Iraq, or Middle Asia, perceive Islam? We should find and examine the answers of these questions, and thus absolutely create an index of information.

Sixthly, we will see in this index that scholars can have different opinions about a lot of different issues, either in usul or furu'. For certain reasons I am not

[10] Today's scholars, who analyze and publish these books, also do not write comments to explain this situation because they are also not aware of the fact that this is a fabricated hadith.

going to explain this in detail here, we see that tens of different thoughts can be put forward across the entire Islamic world against an opinion or thought. Do you call it intellectual pluralism today? For that reason, today it is impossible for an Islamic scholar to be precise and claim that the only truth is what he says. Everyone should bear the weight of thought and the responsibility for speaking.

Seventhly, although a majority of the notable sources we have today are written in specific fields, they often narrate the information, which is unlikely to be included in these books due to the content and characteristics, while mentioning other subjects. For that reason, it is both useful and important to read a lot of sources from cover to cover, or at least scan the content. Ibn Sa'd's *al-Tabaqat* , Ibn Asakir's *Tarikh Dimashq*, al-Dhahabi's *al-Nubala*, Ibn Abd al-Barr's *al-Tamhid* and *al-Istidhkar* are the first examples that come to mind.

As the eighth step, we should try to understand the different opinions which have emerged within Islamic culture and thought together with the reasons behind them. These issues should be analyzed within the limits of politeness and ethics, without cursing, contradicting, or - perish the thought - allegations of heresy, impiety, or any attempt to *takfir* others. Unfortunately, many appalling and sad incidents have happened throughout history. Al-Tabari (d. 310) is an unprecedented scholar of interpretation, hadiths, fiqh, and history. But his house was stoned. And after his death, the funeral could only be performed at midnight. We read this in works about our cultural history. Why? He wrote some incorrect ideas in his works of interpretation, according to a group of ignorant people. So, who could know these issues better? The group of ignorant people? Or the great imam Al-Tabari?

Ninthly, use of scientific and peer-reviewed publications to obtain information is necessary as some scientific works are distorted or abated based on the opinions of publishers. For instance, the Indian Hanafis who published Ibn Hibban's (d. 354) Al-Majruhin in 1970 did not include the article about Abu Ḥanifa al-Nuʿman b. Thabit in this new version of the book. However, this article was issued in the books 1975 Haleb edition. There are many other similar distortions.[11]

As the tenth step, we should know the principles followed by the author of a book we examine. Of course, there are books, credentials, documents etc. that inform us about past experiences and opinions of previous scholars. However; before making inferences from the information given in these sources, we have to understand the author's purpose and principles.

For instance; Al-Khatib al-Baghdadi's (d. 463/1071) *Ta'rikh Baghdad,* which was published in two editions, in 14 and 17 volumes, respectively. Among the late

[11] We also see that some books of our tradition have been distorted. For instance, Imam al-Sha'rani (d. 973/1565), says, "to examine Ibn Arabi's (d. 638/1240) *Al Futuhat al-Makkiyya* properly, read its edition published as a manuscript in Konya, as the others have already been distorted." It means that a lot of people resorted to manipulating the books of previous scholars for a variety of reasons.

Ottoman scholars, Zahid Al-Kawthari (d. 1952) authored a book titled, *Te'nîbu'l-Hatîb* to criticize Al-Khatib al-Baghdadi and there, he accuses al-Baghdadi of citing some negative narratives about Abu Hanifa. I think the sainted Al-Kawthari is not right to attack Al-Khatib al-Baghdadi. I think that he would not have done this if he had taken the principles adopted by al-Baghdadi into consideration. Al-Khatib al-Baghdadi narrates all the information he has received, but this doesn't mean that he accepts all of it to be true. He offers all the negative and positive suggestions about certain issues in his works. Likewise, in *Sharaf Ashab al-Hadith* he gathers true and untrue information about the hadith scholars and leaves the conclusion to the reader's interpretation.

As the eleventh step, we should use different sources from different opinions from all around the Muslim world and try to analyze and understand Islamic thought as a whole, as far as possible. Even in the field of the hadiths, Sunni and Shii'te scholars have different corpuses. Among them, our al-Kutub al-Sittah and the Shii'te al-Kutub al-Arbaʿah are the most famous ones. So, do you think a Sunni scholar has ever analyzed the sources of the Shiite Muslims? We may only give some recent examples. I think Shiite scholars have analyzed the Sunni sources - though for their own purposes - more than the other way around. The Shii'te scholar Abd al-Husayn tries to defend the political allegations of the Shiah by using books by Sunni scholars in his book, *Al-Ghadir Fi Al-Kitab Wa-'l-Sunnah Wa-'l-Adab*. In summary, he tries to say, "you also agree with us." But when you perform a scientific analysis of this book, you will understand why relying on this book is not permissible. I saw in some instances that he uses Al-Bukhari's *At-Tarikh al-Kabir*, which is a Sunni source, by parts of some narratives that support his purpose, but exclude other parts. Al-Bukhari states that the given narrative is a weak one. However, the author of *Al-Ghadir* does not include this statement from Al-Bukhari in his work. Then you understand that the book deliberately aims to manipulate, and does not have any scientific value.

Twelfth, I have tried to give my opinions about how we can examine the books on Islamic thought and culture, which constitute an archive for religious studies. Today, there is a huge field of science called social sciences, which analyzes humans, history, societies, politics, justice, ethics, thought, languages, literature, cultures etc. We should be aware of, if possible, what and how the branches of this science describes and uses the relevant subjects. I didn't even cite another huge area of research, which is the technical and experimental sciences.

Thirteenth, as it is not possible for individual researchers to get through these aforementioned areas of research, we should undertake joint studies, planned projects, and knowledge sharing activities, and take advantage of technical advancements which are used by the new generations rather than the older ones.

A. Dere: In light of your explanations and examples, we can now understand how scholars of the classical period thought about religion, society, and culture, and how we should evaluate their opinions today, within the conditions of their time. When we look at today's practices, Isn't it through the scholars, who had limited knowledge and perspectives because of the conditions of the time they lived in, and their books, we try to understand our religion, Islam, and to internalize its doctrines and principles in our lives? If so, we should ask another question: how can we build our Muslim identity and develop a new image of Muslims based on today's extent of knowledge and thought, considering that the prominent scholars of previous periods were unavoidably affected, in terms of understanding and interpretation, by the knowledge and thought of their time? How can we explain and practice the fundamental and vital principles of Islam as it was taught by our Prophet (peace be upon him)? What should we use as a method? How can we be successful in this regard?

M. S. Hatiboğlu: Actually, this question holds the response within it. First of all, we should analyze the different conditions of different periods while trying to understand our history and the opinions of previous scholars. If we analyze our history of thought and culture starting from the early periods up to the present day, you may see the answer to the question about how we can perform this duty today. As I said before, when we create maps and indexes of Islamic thought according to periods, geographies, and fields of science, these maps and indexes will depict the pathway that guides us today and lead us to the future. However, because we cannot reveal the historical experience and prosperity of Islamic thought in every field of science and we cannot agree upon this, we can neither see the path that may carry us to the future, nor take this road. After all, we still encounter different perceptions about Islam.

I highlighted this issue in an article. At one time, Muammar Gaddafi organized a lot of meetings and congresses. At one of these gathering, a female professor from al-Azhar called, Aisha bint al-Shati (d. 1998) - may Allah rest her soul - went up to the rostrum and addressed Gaddafi, saying: "Dear President! You also gathered us, the most significant scholars of the Islamic world, last year in Benghazi. There, every single scholar described a different Islam to us. And I observed that none of them were consistent with each other." Here, she makes an assessment of the situation. This statement confirms that every Muslim scholar describes a different Islam, according to his/her culture. So, to what extent do these narrations expose the real Islam? Moreover, all of them feel justified and make assertive suggestions. This is the point identified by Aisha bint al-Shati. For this reason, in the Islamic world, there is no one who can claim to be the only representative of Islam.

Unfortunately, this is the extent of Islamic culture today, and we are still far from going beyond this understanding. The answer to the question about how we

can reach the optimum level, as I mentioned before in many cases, is to work determinedly, to have a capacity for understanding, and to undertake assessments.

A. Dere: You have pointed out the meaning of accuracy in the hadiths and how we can identify this within the framework of usul studies in your previous answers. From your studies, we see that you often dwell on the content (of texts) during the assessment of hadiths, and try to understand them in detail this way. There are also different studies in Turkey which were led by you. And these studies examine (and criticize) the hadiths in terms of their textual properties/content. Do you think these studies are sufficient or insufficient? What are your expectations within this regard?

M. S. Hatiboğlu: When we say content, the first thing that comes to mind are the main ideas held by a text. The way you deliver these ideas is also important, and a significant matter in one's efforts of assessment. Based on this understanding, when we analyze a text/content of a hadith, we should first identify its main idea. One of the first steps we should take during the analysis is to grasp the historical development of the given issue or idea. We should try to identify the origin of the issue. Then we should ask, "How has it been put down on paper since the time it emerged as an issue?" Plus, "How has it been commentated on in those written works, on what evidence has it been based, and which deductions have been made based on this evidence?" We should be able to analyze all these different phases. References of such analyses should not be books of the hadiths, but sources from different fields such as interpretation, fiqh, history, kalam, politics, and even literature. Of course, on the condition that we maintain the sound principles and values taught by the Qur'an and the Prophet during this process.

I followed this pathway in my study about the Quraysh in the Caliphate. I tried to identify where, in which area and through which media this idea has appeared in different fields of science and culture, what are its foundations, and how it has been interpreted. Finally, I had knowledge and opinions about not only this specific hadith, but also the history of Islamic politics and administration - based on the issue mentioned there -, relations between administrators and the public, perceptions of administration, the roots of these perceptions, relevant understandings and practices of surrounding cultures, the opinions of scholars about social order and the methods of establishing justice in society, what kind of conflicting interests have emerged among communities, etc. Of course, my holistic analysis of the information provided by the books of previous scholars, and again my efforts to understand what has happened throughout history helped me come to these opinions. Accordingly, the basis of my opinions was the understanding of the relations between historical incidents and developments, as mentioned in the books of previous scholars, as well as the reasons behind them.

As far as I know, the hadith studies in other Islamic countries are heavily based on a traditional methodology, while the content-oriented analysis I mentioned above is rarely undertaken. Moreover, even in Turkey some scholars consider those adopting some different - let's say unusual - perspectives and methodologies than the conventional usul of hadith studies as, "teaching old dogs new tricks." My personal opinion is that if the most outstanding scholars of the hadiths, like Al-Bukhari and Muslim, were alive today and had the opportunity to use today's facilities, they would adopt a more comprehensive and content-oriented method of assessment and would be successful in their efforts. However, at present, we are not pursuing an interest in the studies of these scholars, who only have the knowledge and opportunities from their eras. Instead, we put them in a position, which is out of reach, and choose to imitate what they said.

In Turkey, I see that some recent studies about the hadiths and hadith-related subjects started to focus on content rather than other details. As these kinds of studies become more prevalent, it will be possible to make comparisons between the outcomes of these studies. Later on, we will be able to discuss the methodologies and results of these studies, and thus have a specific framework to apply in content-oriented assessment of narratives. Of course, this aforementioned method of assessment can be practiced together with the conventional methodology of hadith studies in a complementary fashion. That is to say, I do not claim that content analysis is the only true way to assess the hadiths. What I am saying here is that it will be difficult to explain a lot of issues in a consistent way without this method of analysis, and thus we will be devoid of a lot of other potentially valuable information and insights.

I recommend today's scholars, especially those in Turkey, to be courageous and learn practical and consistent scientific methods and assessment procedures, as well as the information and insights provided in recent studies, and put forward their own ideas with the same level of courage.

A. Dere: Distinguished professor, thank you for the time you have allocated for this conversation. I wish you a pleasant and healthy life, and success in your bold scholarly activities and guidance.

قيمة المصادر والتحقيق العلمي في فهم تراثنا الفكري*

أ.د. محمد سعيد خطيب أوغلو

جامعة أنقرة – كلية الإلهيات؛ قسم علم الحديث

ترجمة: أ. إبراهيم خليل إلكي

علي دره: الحمد لله رب العالمين وأفضل الصلاة والسلام على رسوله الكريم. في البداية أود أن أقدم خالص الشكر والامتنان لكم أستاذنا العزيز –الذي ربى وخرج الكثير من طلبة العلم– أن خصصتم جزءاً من وقتكم الثمين لهذا الحوار وأنتم في قمة الانشغال بالأبحاث والدراسات العلمية.

إن أحد الشروط المهمة التي تعلمناها من حضرتكم في ميدان البحث العلمي والتفكير السليم هو الوعي بمعاني المصطلحات أو المفاهيم ودلالاتها، وضرورة تتبع أثر المفهوم، لمعرفة من استخدمه، وأين ومتى، وبأي معنى استخدمه. حيث إن تجاهل هذه الخصائص في المفاهيم أو المصطلحات، واستخدامها بشكل كيفي واعتباطي من شأنه بصورة عامة أن يسوق أهل العلم إلى اختلاف وشقاق فكري، بل قد يصل بهم الأمر أحياناً إلى تبادل الاتهامات وإقصاء بعضهم بعضاً. ومن الأمثلة المهمة التي يمكن أن نطرحها هنا هي ثنائية الحديث والسنة.

فهذان المفهومان يُستخدمان ككلمتين مترادفتين أو مفهومين مترادفين في المعنى، وخاصة في الوقت الراهن، وهذا الأمر لا يقتصر على تركيا فحسب، وإنما ينتشر على نطاق واسع في العالم الإسلامي كله. فما هو التقييم الذي تودون تقديمه سواء من حيث الأصول اللغوية والاشتقاقية لهاتين الكلمتين، أم من حيث كيفية استخدامهما كمفهوم أو مصطلح في المؤلفات والأوساط العلمية خلال القرون الهجرية الثلاثة الأولى؟

محمد سعيد خطيب أوغلو: بسم الله الرحمن الرحيم؛ ﴿رَبِّ ٱشۡرَحۡ لِي صَدۡرِي ۝٢٥ وَيَسِّرۡ لِيٓ أَمۡرِي ۝٢٦ وَٱحۡلُلۡ عُقۡدَةٗ مِّن لِّسَانِي ۝٢٧ يَفۡقَهُواْ قَوۡلِي ۝٢٨﴾.

إننا وكغيرنا من العلماء الشباب في عصرنا الحالي الذين جعلوا هدفهم وغايتهم الاشتغال بعلم رسول الله ﷺ نواجه هذين التعبيرين منذ سنوات طويلة. وعندما نقرأ كتب الأصول أو المتون المختلفة لعلمائنا الذين استخدموا هذين التعبيرين نجد أن منهم من ساوى بين التعبيرين في المعنى خلال استخدامه لهما في كلامه، أو خلط بينهما. مع أن هذين التعبيرين بقدر ما فهمناه في يومنا هذا ليسا بتعبير أو مفهوم واحد، وإنما مختلفان عن بعضهما. حيث عندما نقول «السنة» فإن ما يتبادر إلى ذهننا هو فعل، أو تطبيق، أو حكم، أو مبدأ[1]. وعندما نقول «الحديث» فإن الذي يتبادر إلى ذهننا –بشكل عام– هو رواية الأمور التي ذكرناها[2]. ويسهل إدراك الفرق

* أجري هذا الحوار مع الأستاذ محمد سعيد خطيب أوغلو من قبل علي دره أحد المساعدين في مكتباته الشخصية، وذلك بتاريخ ١٨–٠٨–٢٠١٨ في مدينة أنقرة. واتبعت في كتابة هذا النص القواعد الإملائية التي يفضلها خطيب أوغلو.

هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Düşünce Geleneğimizi Anlamada İlmî Tedkik ve Kaynak Bilgisinin Kıymeti" التي نشرت في العدد السابع والثامن من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (محمد سعيد خطيب أوغلو، قيمة المصادر والتحقيق العلمي في فهم تراثنا الفكري، ديسمبر ٢٠١٨، العدد: ٧-٨، ص ٣٨٣-٤٠٢). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

(١) للاطلاع على مزيد من المعلومات حول استخدامات ومعاني كلمة السنة راجع: خطيب أوغلو، دراسات/تحقيقات الحديث ١، ص ١٥٧- ١٦٣.

(٢) للاطلاع على المزيد انظر: المرجع السابق، ص، ١٧٦- ١٧٨.

بينهما إذا ما ضربنا على ذلك مثلاً. فمثلاً إذا بدأ بـ قال رسول الله ﷺ: «إذا خرج أحدكم من بيته فليخرج برجله اليمنى» فهذا حديث. وإذا ما ورد أن رسول الله ﷺ قال: كذا... فهذا حديث أيضاً، وأما إذا قلنا «يجب عند الخروج من البيت تقديم الرجل اليمنى» فهذه سنة. فهذا هو الفرق الأساس بين الاثنين، ولهذا فإن هناك علماء يفرقون هذا التفريق بكل وضوح في كتبهم التي تتحدث عن السنن، أي التصرفات والحركات الفعلية. ومن ذلك ما يرد في كتاب «السنن» لأبي داود (ت٢٧٥هـ). فعندما يتحدث أحمد بن حنبل (ت٢٤١) عن الحديث الواحد، فإنه يشير إلى أن أبا داود قال: «يوجد في هذا الحديث خمس سنن»(٣). ولو أن السنة والحديث تعبيران أو مفهومان مترادفان في المعنى لكان كلام أحمد بن حنبل خاطئاً منطقياً. فهذا العالم يريد أن يقول لنا بكلامه هذا: «يوجد في هذه العبارات التي وصلتنا كرواية خمس حوادث، أو مسائل، أو أحكام يمكن تطبيقها وتنفيذها فعلياً وعملياً على أرض الواقع»؛ ويمكن أن تكون عشرة أو خمس عشر أو أكثر من ذلك أو أقل، إلا أن الحديث واحد(٤).

ويمكن إيراد المزيد من الأمثلة من هذا القبيل. فمثلاً يُقال في كتبنا عن الكثير من العلماء «وهذا عالم إمام في السنن، وليس كذلك في الحديث». ويقال العكس عن علماء آخرين، حيث يقال عن أحدهم: «عالم في الحديث، وليس كذلك في السنة». فهذه الأمثلة وغيرها تُعدُّ من الأدلة التي تؤكد على أن تعبير الحديث وتعبير السنة ليسا سواء أو مترادفين في المعنى. إذن من لا ينتبه كثيراً إلى هذه التعابير قد يخلط بينها، أو يستخدم أحدهما مكان الآخر. لذا أرى أنه من الواجب علينا تجنب ذلك والحذر منه.

علي دره: أستاذي الكريم! في مصادرنا التي تعود إلى العهد المبكر تُستخدم عدة عبارات بشأن المعلومة النقلية المسندة فأحياناً تُستخدم كلمة الحديث، وأحياناً الخبر، وأحياناً الأثر، وأحياناً أخرى تُستخدم عبارة الرواية، أوالمرويات. وبالمقابل فإن بعض الأوساط الأكاديمية اليوم تذهب إلى القول بعدم جواز استخدام عبارة الرواية إذا كانت المعلومة النقلية متعلقة بالنبي ﷺ، وحتى إنهم يقولون: إن هذا الاستخدام يقلل من أهمية المعلومة النقلية، لا بل تقلل من قيمة النبي ﷺ وتحط من مكانته، ومن ثم فإنهم يعارضون هذه العبارة. فهل هذا صحيح برأيكم؟

خطيب أوغلو: إن رجعنا إلى البدايات فلا بد من القول إن هذه العبارات لم تكن في عهد النبي ﷺ مقعدة ومستخدمة بهذا الشكل وبهذه المعاني. وإنما بدأ العلماء باستخدام هذه العبارات لاحقاً، بدءاً من القرن الثاني عندما بدأ تشكل «علم الحديث». فالكثير من العلماء كانوا عند الكلام عن حديث رسول الله ﷺ يقولون عنه رواية. ولكن نظراً لأن كلمة الرواية قد اتخذت في العصور اللاحقة ماهية شاملة لكافة الأقوال الشفهية، فقد وجد العلماء أن هناك حاجة للتمييز بين الروايات الواردة عن النبي ﷺ، ومن ثم فإنهم يقولون مثلاً عن الرواية الواردة عن الصحابة الأثر أو الخبر. ولكن عند يتعلق الأمر بالروايات المسندة إلى النبي ﷺ، فإنها تخرج عن

(٣) كتاب الجنائز، ٨٠.
(٤) مثلاً يوجد للعالم الهندي محمد بن علي النيموي (ت ١٣٢٢) مجموعة باسم «آثار السنن مع التعليق الحسن»، حيث يذكر فيها الروايات المرفوعة والموقوفة الأعمال والأفعال، والأحكام.

نطاق الأثر والخبر، وتدخل في إطار الحديث. وبالمقابل فإنه يُطلق على كثير من الروايات المنقولة التي لا يرد في محتواها اسم النبي ﷺ ولا دخل له بها تسمية الحديث أيضاً، وهذا واقع لا يمكن نكرانه. حيث إن هذه الاستعمالات المختلفة موجودة في مصادرنا. فمثلاً يمكن أن يطلق علماؤنا على مقولة لعمر بن الخطاب تسمية الحديث. ولهذا أرى أنه ليس من الصواب حمل الأمر على قلة الاحترام إذا ما تكلم أحدهم عن قول النبي ﷺ وقال حسب خبر وارد عنه. وهو عندما يقول ذلك قد يقيم ذلك القول على أنه من كلام النبي ﷺ أيضاً. ولذلك ليس من الصواب حمل هذه العبارات على معنى واحد ومن ثم توقع النوايا حسب ذلك دون التثبت جيداً من كيفية استخدام العالم لها، ولأي شيء استخدمها.

دره: يُدّعى أن هناك اتجاهين تعميمين بشأن الأحاديث والروايات سواء في الماضي أم الحاضر، وسواء في تركيا أم البلاد الإسلامية الأخرى، وسواء في الميدان الديني أو في سائر الميادين العلمية والفكرية الأخرى؛ فأما أحدهما فيردها جملة وتفصيلاً قائلاً: «لا قيمة علمية لها، ولا يمكن أخذ أي منها بعين الاعتبار»، وأما الآخر فيقبلها جملة وتفصيلاً قائلاً: «نقبل ونأخذ بكل الأحاديث أو الروايات الواردة بشأن مسألة ما». فهل لاحظتم مثل هذا الأمر؟

خطيب أوغلو: أعتقد أنه يُقصد بهذا الزمرة أو الفرقة التي توجهت نحو إخراج ثقافة الحديث والسنة من الأصول والأسس الإسلامية تماماً، والاعتماد على القرآن وحده. ويمكن الحديث مطولاً عن سبب سلوكهم هذا الطريق، وما هي الأدلة والحجج التي اعتمدوا عليها في ذلك. وأحياناً قد يرد في هذه الموضوعات الكثير من سوء الفهم، والتحريف والتزييف، وحتى الاتهامات أيضاً. فأقول مباشرة لا يمكن أن يكون هناك إسلام، ولا يمكن فهم الدين دون النبي ﷺ الذي نزل القرآن عليه.

إن أهم أمر في المصادر التي تتحدث عن رسول الله ﷺ بالنسبة لنا هو أن الرسول بلغ الإسلام، وهو أعلم الناس بالإسلام. فنحن وكل العلماء إنما تعلمنا الإسلام من النبي ﷺ. وإن ما نقله العلماء السابقون قام العلماء الذين جاؤوا بعدهم بدراسته والتحقيق فيه وتدقيقه، وأوردوا عليه جملة من التقييمات والملاحظات. ولكن نجد أمامنا المشهد الآتي: لا شك أن صاحب الدين هو الله تعالى، غير أنه ليس أمامنا مباشرة، أي لا نتعامل معه مباشرة، وإنما يوحي إلى النبي ﷺ. والنبي يعرفنا على الله عز وجل، ويعلمنا القرآن والإسلام؛ وبذلك فإننا نعدَّ النبي – بالشكل الذي تحدث عنه القرآن الكريم – أهم مصدر للدين بعد القرآن. وبعبارة أخرى فإن مصدر الإسلام في مجال الرواية هو القرآن المنزل الموحى، وإن عنصره البناء على الصعيد العملي هو نبينا ﷺ. وبناء على ذلك فإننا نعدّ كل المعلومات والأفعال المنقولة إلينا عن رسول الله ﷺ قيمة من قيم الإسلام؛ فالمسلم لا يعدُّ التراث العلمي – بشكل عام – شيئاً مختلفاً عن ذلك. غير أننا نواجه أكبر المصاعب والمشكلات في مسألة معرفة أي من هذه المعلومات والقيم قد وصلت إلينا بشكل صحيح – وبالمعنى الاصطلاحي التأكد من «الثبوت» – وأي منها تحتوي على الشبهة في صحة وصولها.

فالقرآن الكريم ثابت من ناحية الثبوت؛ وبالمقابل فإن سماع الكلام من النبي ﷺ وفهمه، ونقله قد تم بواسطة أناس وأشخاص متفاوتين في القدرات العقلية والاستيعابية، وهذا الأمر فتح الطريق أمام ظهور تباينات واختلافات في محتوى المنقول؛ حتى إننا نجد في العصور اللاحقة أشخاصاً وفئات قامت بتشكيل الروايات المنقولة وصياغتها باسم النبي ﷺ كما تشاء، وأضافت عليها ما تريد.

فعندما نجد أن هناك أجيالاً أرادت جعل رسول الله ﷺ أداة لحل كافة مشكلاتها السياسية والاجتماعية، ومن ثم تحدثت عن قضاياها الشخصية ونسبتها إلى النبي بالقول: «قال لنا رسول الله»، فيجب علينا التوقف على هذه الحالة وعلى هذه الأقوال ملياً. لنتأكد هل بالفعل يمكن أن يقول رسول الله مثل هذا الأمر أم لا؟

وأمام هذه الحالات التي لها تشعبات وتفاصيل كثيرة قام العلماء بعدة تقييمات وتصنيفات للرواة الموجودين في أسانيد الروايات، حيث قالوا هذا راو ضعيف، وهذا ثقة، وهذا متروك الحديث، وبناء على ذلك قالوا مثلاً «هذه الرواية لا يمكن نسبتها إلى النبي ﷺ». بيد أنه ليس هناك اتفاق دائم بين العلماء بشأن هذه التقييمات. وتقييم الإسناد لا يحل المشكلة دائماً. إذاً؛ فكيف يمكننا إيجاد حل لذلك؟ إننا مضطرون إلى تقييم الروايات المنقولة عن رواة نعدهم ثقات في عهدهم بالاعتماد على القرآن الكريم الذي يعرف لنا النبي ﷺ بالشكل الأمثل.

لقد قمت شخصياً وبحسب إمكاناتي وقدراتي بدراسة الكثير من المسائل، ولم أفضّل لأولئك العلماء بعض التناقضات التي رأيتها. فقلت بشأن بعض الروايات التي عدّها أولئك العلماء صحيحة: «لا يمكن أن يقول رسول الله ﷺ مثل هذا الكلام». ودعني أقدم مسألة «تخصيص الخلافة بقريش» كمثال على ذلك، وهي موضوع رسالتي التي قدمتها لنيل مرتبة البروفيسور. حيث توصلت في هذه الدراسة إلى قناعة أن جملة من الأحاديث التي عدّها الكثير من العلماء صحيحة لا يمكن ثبوت نسبتها إلى النبي ﷺ.

وقد يخرج من يقول لي: «ومن أنت حتى تستبعد أولئك العلماء الكبار وتقدم رأيك على آرائهم». أقول إن قولي ليس المقصد منه استبعاد أولئك العلماء، وإنما قولي ورأيي هو «إذا فهمنا النبي ﷺ وعرفناه بالصورة التي بينها القرآن الكريم، فمن المستحيل إسناد الروايات المذكورة في هذه المسألة إليه». لأنه لو تم القبول بصحة مثل هذه الروايات بحجة أن الكثير من العلماء صححها، فإننا نكون معاذ الله قد قولنا رسول الله ﷺ أشياء لا أساس ولا أصل لها في عصرنا هذا، وهذه أكبر إهانة يمكن أن توجه للنبي ﷺ، ولا يمكن القبول بها.

من المعروف أن هناك المئات من المصادر التي تقول بوجوب أن تكون الخلافة في قريش، وترد الأحاديث الواردة في هذه المسألة في كثير من كتب الحديث. وحسب تلك الأحاديث الواردة في صحيحي الإمام البخاري، والإمام مسلم[٥] اللذين نعدهما من أصح المصادر يزعم أن النبي ﷺ يقول: «الناس تبع لقريش في هذا الشأن؛ إن هذا الأمر في قريش إلى قيام الساعة». والآن إذا سألنا: هل يوجد في عصرنا خليفة قرشي؟

(٥) البخاري، ٦١، المناقب، ٢؛ وللاطلاع على معلومات واردة في مصادر أخرى راجع: خطيب أوغلو، قرشية الخلافة، ص، ٩٣- ٩٤.

فالجميع سوف يجيب بـ«لا». حسنٌ؛ فماذا تقول هذه الروايات؟ إنها تقول: «لا يزال هذا الأمر في قريش ما بقي منهم اثنان». فكم كان عدد خلفاء المسلمين من قريش إلى يومنا هذا، أو لم خالف الخلفاء الذين كانوا من غير قريش هذا المبدأ، ولم لم يعارضهم المسلمون، ولم يواجهوهم بهذه الأدلة؟ إذن؛ أن لا يكون الرسول ﷺ في هذه الحالة كأنه – حاشا له – قد قال شيئاً لا أصل له؟ بلى يكون. فأنا لا أستطيع أن أتهم رسول الله بمثل هذا الأمر أبداً، فالنبي ﷺ منزه عن قول مثل هذه الأشياء الخاطئة. فهذه قناعتي. ولكن إن قبلت بصحة تلك الروايات التي نقلتها المصادر، واعتمد عليها العلماء فإنك تقع في تناقض حتمي. وبذلك فإنك لا تبتعد عن فهم النبي ﷺ ومعرفته معرفة صحيحة فحسب، وإنما في الوقت ذاته تبتعد عن دراسة مثل هذه الروايات والتثبت منها، ومعرفة سبب ظهورها وكيفية ذلك، والآثار التي خلفتها.

لقد أعطيت هذا المثال المشخص وكررته ليثبت في الذهن، وإلا فإن هناك الكثير من الأمثلة المشابهة. ومن الجدير ذكره أيضاً المدائح والصفات الخاطئة التي نراها اليوم بحجة الرفع من شأن رسول الله ﷺ. فهناك الكثير من العلماء سواء في الماضي أم في الحاضر من يتحدث عن النبي ﷺ وكأنه حي في قبره ويعيش مع أهل بيته. فرسول الله عاش بين الصحابة، وليس في الروايات المنقولة عن الصحابة أنفسهم مثل هذا التفكير أو هذه الصفات أبداً. ألا يكون هؤلاء وكأنهم يقولون دع القرآن الكريم يقول عن نبينا «إنك بشر وإنك ميت» كما يريد، إلا أنه ليس ببشر؟ فهناك من العلماء من يعتقد ويكتب ذلك. وهنا يوجد نوع من استغلال النبي ﷺ.

حسناً؛ فلم يقول هؤلاء العلماء ذلك، ولم يقعوا في مثل هذا الخطأ؟ برأيي أن فهم أسباب الأمر، وتفسيره، وتصحيحه مهمة تقع على عاتق جلينا الحالي.

علي دره: أي نوع من المعلومات التي يمكن أن يكون قد استند إليها العلماء الذين نقلوا هذه التصورات أو أقروها، وما هي الأوساط والظروف الاجتماعية والنفسية التي تأثروا بها في عصرهم حتى اقتنعوا بمثل هذه التصورات؟ وهل كان هناك تصورات مشابهة في صدر الإسلام؟ أم أنها تكرار للتصورات القديمة التي كانت سائدة قبل الإسلام، أو نتيجة لتأثير الثقافات المجاورة؟ أم يا ترى كان هناك تأثير للمقاربات والمناهج المختلفة التي نراها في فهم الإسلام وتفسيره، مثل: الإشارية، والباطنية، والميثولوجية / الأسطورية، والصوفية، والفلسفية، والحرفية، والرمزية، ومنهج الترغيب والترهيب وغيرها؟ أم أن تميزه المتخيل أراهم أن مثل هذا الأمر طبيعي ومعقول، ومن ثم أقروا هذه الأفكار وقبلوها؟

خطيب أوغلو: للإجابة على التساؤلات التي طرحتها لا بد من معرفة يقينية للتغيرات والتحولات الاجتماعية والسياسية التي مر بها العالم الإسلامي. فالنبي ﷺ لما أغمض عينيه وانتقل إلى الرفيق الأعلى كان مطمئن القلب، قرير العين؛ حيث كان على قناعة تامة أنه ترك الإسلام بيد جيل قد استوعبه وفهمه فهماً سليماً. فهل من كان بهذه القناعة يمكن أن يكون قد قال: إن الصحابة سوف يقتل بعضهم بعضاً في الأيام القادمة؟. لا، لا يمكن. ولكن ما الذي حدث؟ الحقيقة التاريخية هي أن عثمان بن عفان وهو ما يزال الخليفة الثالث في

الإسلام استشهد على يد المسلمين أنفسهم، والهدف هو تنحيته عن الخلافة. ولا يوجد تدخل من أحد في هذا الأمر، لا من الإنكليز ولا من الفرنسيين ولا من الأمريكيين. حسنٌ، فما الذي حدث بعد ذلك؟ لم يمض على استشهاد عثمان رضي الله عنه عام واحد حتى دخلت كبريات الشخصيات الإسلامية في المعركة، وقاتلوا ضد بعضهم. وكانت تقف أم المؤمنين السيدة عائشة رضي الله عنها في إحدى الجبهتين، وفي الجبهة الأخرى الإمام علي رضي الله عنه. لقد كان استيعاب مثل هذه الأحداث الأليمة والمفجعة، وتفسيرها أمراً خارجاً عن نطاق إدراك الإنسان المسلم الذي وقف أمامها وجهاً لوجه، وفوق تصوره. وفيما بعد ورغم أن الإسلام والقرآن الكريم يأمران أن يكون الخليفة من اختيار المسلمين، فقد ظهر في العالم الإسلامي عقب وفاة الإمام علي، وقبل انتهاء النصف الأول من القرن الأول للإسلام ظهرت الإمارات والسلطنات والممالك واستمرت إلى يومنا هذا؛ ولا يزال في العالم الإسلام ملوك يعلمون على المحافظة على تلك الممالك والسلطنات. وإن أسماء وألقاب هؤلاء الرجال الذين يحكمون الممالك والسلطنات هي الملك؛ مع أنه ليس في الإسلام نظام ملكي.

حسنٌ؛ فلم وقعت هذه الحوادث؟ وكيف ظهرت التصورات الدينية الخاطئة والتصورات المغلوطة عن النبي ﷺ والتي يتم تقديمها والدفاع عنها من خلال الروايات؟ أعتقد أن أولى أسباب ذلك هو عدم فهم النبي فهماً تاماً؛ وكذلك التباينات الثقافية والاختلاف في التطلعات والأهداف لدى الأمم والشعوب التي دخلت الإسلام. وبعبارة أخرى، أحياناً كان يحدث ذلك لعدم فهم النبي فهماً صحيحاً، وأحياناً كان يتم تقديم تصورات وأفكار مغلوطة عمداً في سبيل الوصول إلى المصالح، وتمرير الأفكار الخاصة. وكيف يحدث ذلك؟

في تلك الفترات كان من يسعى إلى بناء مستقبله يبحث عن مستمسك يعتمد عليه في المصدرين الأساسين اللذين أشرنا إليهما سابقاً وهما القرآن ورسول الله ﷺ. وكان أول ما يبحث، يبحث في القرآن، فإن لم يجد فيه آية تؤيد أفكاره، فأين يذهب؟ بالتأكيد إلى النبي ﷺ. وإن لم يجد ما يتمسك به في الروايات الصحيحة التي نعدها من أقوال النبي ﷺ، فإن كان يلجأ في هذه الحالة إلى اختلاق رواية ووضعها باسمه. ففي القرن الثاني للهجرة ظهر من تاب من أهل البدع، واعترفوا بوضعهم الأحاديث والروايات، وحذروا المسلمين منها، حيث أخبروا أنهم كانوا إذا أرادوا نشر شيء أو نفروا من شيء وضعوا له حديثاً ونسبوه إلى النبي ﷺ.

يوجد الكثير من الأمثلة على وضع الحديث في تراثنا، ولهذا السبب إذا ما اكتفينا ببعض كتب الحديث من أجل معرفة النبي ﷺ دون الاطلاع على محتويات مصادر تراثنا الضخمة، وفهمها، وتحليلها وتدقيقها فلن نصل إلى نتيجة سليمة قطعاً. ولذلك فإني أقول: «حتى نتمكن من تقييم مصادر علم الحديث، وعلم الرواية فلا بد من معرفة التاريخ الإسلامي الاجتماعي، والسياسي معرفة سليمة».

يبدو أن التدخل الذي حدث مع الزمن في التقاليد الدينية والفكرية قد سرى بشكل ما على الروايات أيضاً. فمثلاً يظهر بين الحين والآخر تصورات حول المهدي، بل تتشكل حركات قائمة على دعوة المهدية، وحدث ذلك في الماضي، كما يحدث في الحاضر. ولا يوجد في القرآن الكريم أي عبارة أو كلمة تتحدث عن

مسألة المهدي. ولم يكن الحديث عن المهدي وارداً في عهد النبي أيضاً. ولكن ألا نجد في كتب الحديث التي بين أيدينا هذه المسألة وهذه التصورات؟ بلى، نجد. فلم نجدها؟ ففي فترة ظهور مدونات الحديث التي قلنا عنها فترة تشكل الكليات خلال القرن الثاني الهجري كان المسلمون قد سيطروا على سوريا والعراق ومصر. وكان يعيش في هذه البلدان اليهود والنصارى، وينتشر بينهم تصور وفكرة عن المسيح. حيث إنهم ينتظرون عودة عيسى عليه السلام لتخليص العالم. حسنٌ؛ فعندما يواجه المسلمون هذه الفكرة، وهذه القصص فكيف سيردون عليها؟ إنهم ردوا عليها بأسلمة هذه الفكرة، حيث جعلوا مفهوم مهدي المسلمين مكان مفهوم المسيح لدى النصارى. فأخذت الكثير من الروايات المتعلقة بمسألة المهدي مكانها في مصادر الرواية. ومع أن ابن خلدون رد هذه الروايات جملة وتفصيلاً في كتابه «المقدمة» إلا أنها لا زالت موجودة في بطون الكتب. فهو يقول: إنه لا وجود لهذه الروايات في أي كتب حديث صحيح، وهذا الكلام صحيح. فمثلاً لا يوجد في صحيحي البخاري ومسلم أي رواية حول هذه المسألة، إلا أنها موجودة في كتب السنن، مثل سنن أبي دواد، والترمذي، وفي مصادر أخرى. فكيف ترون ذلك؟ إن مؤلفا كتاب سنن أبي داود وسنن الترمذي أعلم منا في ميدان الحديث بكثير، ولكنهم مخطئون من ناحية الرأي والقناعة. حيث إنهم كانوا تحت تأثير السلطة السياسية والفكرية القائمة في ذلك العصر.

علي دره: تأثرت آراؤهم وقناعاتهم بما كان سائداً في عصرهم من أفكار، وظواهر سياسية واجتماعية، وتصورات وأعراف وعادات مشتركة، ولهذا لم يستطيعوا ملاحظة التناقض والخلل الواقع في المحتويات الفكرية؟

خطيب أوغلو: بالطبع لا يستطيعون ملاحظة ذلك. يجب عليهم ملاحظة ذلك وإدراكه، ولكن كيف سيتم إدراكه؟ ففي هذه النقطة نشاهد مدى تأثير الفكر والثقافة والأعراف والمسلمات المشتركة في فهم الأحاديث، وأريد توضيح ذلك بمثال: فعندما يحل الربيع وخاصة لدى دخول شهر أيار فإننا نستذكر حادثة استثنائية من تاريخنا والتي أسدلت الستار على مرحلة تاريخية، وفتحت الباب على عهد آخر، وخلال ذلك فإننا نكرر بحماس حديث نبوياً هو: «لَتُفْتَحَنَّ الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ فَلَنِعْمَ الْاَمِيرُ اَمِيرُهَا وَلَنِعْمَ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشُ».

من الوارد جداً أن رسول الله ﷺ كان يعرف بوجود الروم والبيزنطيين، ويعرف قيصر. وربما لمعرفته ذلك فإنه بدأ عقب صلح الحديبية وقبل فتح مكة بتوجيه كتب إلى البلدان المجاورة يدعوهم فيها إلى الإسلام. ومن بين الكتب يوجد كتب موجهة إلى قيصر الروم ومقوقس مصر وكسرى فارس. فلم أرسل النبي ﷺ هذه الكتب؟ لأنه يعلم أكثر منا أنه ليس بمرسل إلى مكة وما يجاورها فحسب، وإنما نبي ونذير مرسل إلى الإنسانية كلها ليبين لهم الحق، ويخرجهم من الظلمات إلى النور. ولا حاجة هنا لذكر الكثير من الآيات القرآنية الواردة بهذا الشأن. ومن الطبيعي جداً كأعظم شخصية ولديه حس هذه الآيات أن يفكر «بدخول الناس جميعاً إلى الإسلام ذات يوم». ونتيجة لهذا التفكير، وبسبب رغبته بدخولهم الإسلام أرسل إليهم كتب الدعوة إلى الإسلام. وكان المسلمون الأوائل الذين لديهم شعور مرهف تجاه كتب الدعوة هذه يتحركون بدورهم في كل فرصة سانحة

ويتوجهون إلى إسطنبول لفتحها، إلا أنهم لم يتمكنوا من فتحها رغم محاولات تجاوزت بضع عشرة محاولة.

لقد ظهرت الأفكار والتفسيرات والتحركات العسكرية بشأن مسألة فتح إسطنبول منذ القرن الهجري الأول. وقد قرأت في أحد كتب السنن عن أنس بن مالك (٩٣هـ) أن فتح إسطنبول سيكون من علامات الساعة. فلم يفكر بهذا الشكل؟ ربما أن الصحابي أنس وهو أحد آخر الصحابة وفاة لما رأى أن الجيوش الإسلامية التي توجهت في عهد معاوية بقيادة ابنه إلى إسطنبول لفتحها لم توفق في المهمة، خطر في فكره أن هذه المهمة صعبة للغاية ولن تتحقق إلا قرب قيام الساعة. وعبر التاريخ كان يُعد فتح إسطنبول في المصادر «من علامات الساعة» على شكل حديث. وبعد مرور ثمانية قرون من ذلك الوقت فتحت هذه المدينة للمسلمين على يد رجل تركي. وإلى الآن يوجد من إخوتنا العرب من لا يقر ولا يعترف بهذا الفتح. فنحن نحمل القائد والجيش المذكور في الحديث الذي أوردناه في الأعلى على أنه محمد الفاتح والجيش العثماني، بينما لا يزال هناك من العلماء المسلمين من يخرج اليوم ليقول: «إن إسطنبول لم تُفتح بعد». حسنٌ؛ فمتى ستُفتح إذاً؟ فمتى ما أخذ العرب إسطنبول من يد الأتراك الأشقياء فحينها ستكون قد فُتحت، وتحققت بشارة الفتح التي بشر بها النبي ﷺ.

لقد رأيت هذه الادعاءات مؤخراً في أطروحة مقدمة في جامعة أم القرى بعنوان «أشراط الساعة» بينما كنت أتفحص المنشورات في مكتبة من مكتبات مكة. حيث يتجرأ كاتب هذه الأطروحة على القول بشأن إسطنبول «إنها الآن تحت أيدي الكفار». إن هذا الكلام لمخجل ويندى له الجبين حقاً. فأنا أقول عمن تلفظ بهذا الكلام: الأخرق الذي لا يعلم عن العالم شيئاً!

يوجد في عالمنا الإسلامي اليوم أنماط مستنسخة من قطاع الطرق والأشرار كـ«داعش» وأمثاله. وهم بدورهم يقولون الشيء ذاته حول هذه المسألة إلى جانب الكثير من الادعاءات الجدلية الأخرى. إذاً؛ فمن أين تصدر أو تنتج هذه الذهنية؟ إنها قبل كل شيء تنتج عن الكتب التي خطها المسلمون، أو من الروايات الواردة فيها. وعلى ذلك فإن إثبات كذب الروايات التي يستندون إليها، أو إثبات خطأ فهمهم لها إن كانت روايات صحيحة مهمة تقع على عاتقنا.

نحن الآن في سنة ١٤٤٠ هجري. حيث نعيش في القرن الإسلامي الخامس عشر. وقد ألفت في العالم الإسلامي مئات الألاف من الكتب والمصنفات التي علمنا بأسمائها وعناوينها من كتب الفهارس والسير، ومن المصادر التي مر ذكرها فيها، ولم يصلنا من هذا العدد الهائل إلا النذر اليسير. ولم تبق مسألة أو موضوع من الموضوعات إلا وتعرض لها العلماء المسلمون، وتناولوها بالبحث والتمحيص واستخراج الأحكام بشأنها، ويكفي أن نعرف كل ذلك حتى بإلقاء نظرة سريعة على كتاب «الفهرست» لابن النديم (ت ٣٨٥/ ٩٩٥)[٦]. وما يجب علينا فعله قبل كل شيء هو إخضاع المصادر التي وصلت إلينا للدراسة والتحقيق العلمي، ومعرفة التاريخ الفكري لدى السابقين من علمائنا، وأصول وأسس الأفكار التي طرحوها وتبنوها، والأدلة التي

(٦) هكذا جاء في الأصل ولعله سهو. والصحيح أنه توفي سنة (٣٨٠/ ٩٩٠). المحرر.

اعتمدوها، ومن ثم التثبت من علاقتها بالعصور والفترات التي عاشوا فيها. حيث إننا نعيش اليوم وسط ثقافة إسلامية تختلف فيها الآراء ووجهات النظر نحو الدين، والتاريخ، والعلم، والفكر والكتب اختلافاً شاسعاً. ولفهم آراء وأفكار هذه الأوساط المختلفة والأسس التي استندوا إليها، ومقارنتها ببعضها، وتصحيح الأخطاء التي تحتويها نحتاج إلى دراسة مصادرنا وتناولها بالتدقيق والتحقيق العميق. وبكل الأحوال فإن الأمثلة التي قدمناها تحملنا على الاعتراف بضرورة ذلك. ولهذا السبب إذا ما اكتفينا ببعض كتب الحديث من أجل معرفة ديننا، والتعرف على نبينا ﷺ دون الاطلاع على محتويات مصادر تراثنا الضخمة، وفهمها، وتحليلها وتدقيقها فلن نصل إلى نتيجة سليمة قطعاً. ولذلك فإني أقول: «حتى نتمكن من تقييم مصادر علم الحديث، وعلم الرواية فلا بد من معرفة التاريخ الإسلامي الاجتماعي، والسياسي معرفة سليمة».

دره: يوجد في أساسيات أصول الحديث لدينا مصطلح «الصحة»؛ ويُستخدم في أسماء بعض كتب الحديث لفظ «الصحيح» في إشارة إلى هذا المصطلح. وذلك مثل «الحديث الصحيح»، و«الجامع الصحيح»، و«الصحيحين». وكذلك نجد في أصول الحديث عبارات مثل: «شروط صحة الحديث»، و«شروط الصحة عند العلماء»، أو «طرق إثبات الصحة». فما معنى مفهوم «الصحة» و«الصحيح» المستعملين في هذه العبارات والعناوين؟ فهل مفهوم «الصحة» يعبر عن ثبوت تسلسل المتن الذي يورده السند وباللفظ والمحتوى المنقول حتى وصوله مباشرة إلى المصدر، أو الشخص أو الأشخاص المدعى صدوره عنهم؟ أم أنه تصنيف تقييمي توصل إليه المحدثون بناء على المعايير المطلوبة في السند؟ أم أنه يعبر عن اعتقادهم بأن محتوى رواية ما حقيقة، وصحيح مطلقاً، وواقع قطعاً؟ فالذي يُفهم اليوم عند قول أحدهم «حديث صحيح» – وخاصة في أوساط غير المختصين – هو أن مضمون ومحتوى هذا الصنف من الروايات يعادل الحقيقة، وأنه صحيح مطلقاً.

خطيب أوغلو: لقد بذل علماؤنا جهوداً جبارة في ميدان دراسة السند والرواة وتقييمهم، وألفوا في ذلك كتباً مكونة من عشرات المجلدات والأجزاء. وتتمتع هذه الجهود التي بذلوها والكتب التي ألفوها، وكذلك الإسهامات التي قدموها في علم الحديث بأهمية بالغة. ولكن قبل الدخول إلى تفاصيل علم الجرح والتعديل الذي يدور حول نقد الحديث لا بد من القول إنه ليس هناك اتفاق على الدوام بين علمائنا سواء في التقييمات والقواعد التي وضعوها سواء أو في دراسة وتحقيق الروايات والأسانيد. فرغم الجهود التي بذلوها في هذا المجال فلا يمكننا الحديث عن تطبيق أو طريقة متفق عليها بكل تفاصيلها ومن شأنها أن تعطي النتيجة ذاتها دائماً. ونسمع هذا الأمر حتى من أئمة هذا الميدان حسب ما نجده في المصادر الأساسية لعلم الجرح والتعديل. فهم يقولون: «نحن من نعرف صحة رواية ما من عدم صحتها». وعندما يقال: حسنٌ؛ وكيف تعرفون ذلك؟ لا نجد جواباً تاماً وشافياً، حيث تتم محاولة توضيح الأمر بالحديث عن ماهية وخطوات تحقيق ودراسة تحمل صفة عمومية. ويضيفون: «عندما تأخذ قطعة نقدية معنية إلى صائغ ذهب فإنه يعرف مباشرة ما إن كانت ذهباً حقيقياً أم معدناً مزيفاً، ولكن لا يستطيع أن يشرح لك كيف ذلك. فهذه مسألة مهارة». عندما ألف العلماء – بارك الله بجهودهم ورضي عنهم جميعاً – وصنفوا كتب الحديث التي جمعت بين دفتيها مئات

الآلاف من الروايات إنما فعلوا ما فعلوه من تصنيف وتنظيم وتقييم ضمن إطار مستوياتهم الثقافية، وإمكاناتهم ومهاراتهم وعلومهم الشخصية، وعلى ضوء القواعد والظروف العلمية للعصر الذي عاشوا فيه.

وحتى إن كلاً من الكتاب الذي ألفه البخاري، والذي ألفه مسلم يحملان في عالمنا الإسلامي صفة الصحيح، فنحن نقول مثلاً «الجامع الصحيح». حسنٌ؛ ولكن صحيح وفقاً لماذا، وحسب من صحيح؟ بالتأكيد هو صحيح حسب معاييرهما، لذا يقال ضعيف أو صحيح «على شرط فلان». ويقول علماؤنا «أولاً يجب أن يكون رواة الحديث ثقات، والإسناد سليماً صحيحاً»، إلا أن دراسة ذلك وتدقيقه والتحقيق فيه علم مرتبط بثقافة العلماء تماماً. ولهذا السبب فإن تقييم كل عالم لا يلزم إلا العالم نفسه، فلا يلزم الآخرين، لأن الأحكام التي أصدرها قد تكون تقريبية. فقد تكون صحيحة وقد لا تكون(٧).

علي دره: نود هنا انطلاقاً من المعلومات التي قدمتموها تسليط مزيد من الضوء على المسألة وتوضيحها أكثر. فعندما نتحدث عن صحة رواية ما، فهل الحكم هو نتيجة لتقييم فني على أساس دراسة إسناد الرواية دراسة تاريخية وتسلسلية وشخصية، أي دراسة السند؟ أم الحكم هو تقييم لمحتوى المتن فحسب؟ أم أنه نتيجة لتقييم الاثنين معاً، أي السند والمتن؟

خطيب أوغلو: ننظر أولاً إلى الإسناد، حيث ندرس رجال السند، لمعرفة ما إن كانوا ثقات أم لا. وكما أسلفت من قبل فإن لهذه الدراسة الكثير من المعايير أو الشروط. فمثلاً يُنظر هل هناك إمكانية اللقاء بين الرواة؟ ما هو مستواهم العلمي والثقافي؟ وغير ذلك. وبعد التثبت من ذلك فإن المحدثين حسب قناعاتهم يستخلصون النتيجة، حيث إن كان السند سليماً، فإن المحدث يستنتج أن المتن الذي نقلوه سليم أيضاً. ووفقاً لهذا يمكننا القول إن التقييم الذي قاموا به مرتبط بدراسة السند تقريباً.

دره: بعد القول بصحة سند رواية ما، هل ينظرون قسم الرواية الثاني وهو المتن بمعايير أخرى؟

خطيب أوغلو: هناك من يضع معايير بشأن قسم المتن أيضاً. حيث يوجد من العلماء من جعلوا القرآن هو المعيار الأساس، حيث قالوا: «إن كان المتن متعارضاً/ مخالفاً للقرآن فلا قيمة له مهما كان السند سليماً وصحيحاً». ويوجد الكثير من الآراء والتفصيلات سواء بشأن هذا المعيار، أو بشأن غيره من المعايير الأخرى.

دره: من بعد إذنكم أود السؤال عن أمر آخر. هل حدث وأن قام أحد من علماء الحديث والرجال المشهورين على سبيل المثال من علماء القرن الرابع والخامس بإعادة تقييم روايات حكم عليها المحدثون السابقون بالصحة، واعترضوا على حكمهم هذا؟ وإن كان قد حدث ذلك، أفلا يعني أنه يمكن إعادة النظر في النتائج التي تم التوصل إليها حسب المعايير المتبعة في تقييم الروايات خلال عصر ما؟

---

(٧) يتحدث العالم الهندي ظفر أحمد التهانوي (ت ١٨٩٢) وهو من علماء العصر الحديث، يتحدث عن هذه الحالة بقوله: «لقد أوضحنا كثيراً أن تقرير صحة حديث ما أو ضعفه، واعتبار أحد الرواة ثقة أو ضعيفاً متعلق بمزاج المحدثين، وظنهم، واجتهاداتهم؛ ومن هنا ظهرت الاختلافات بينهم» (krş. A.g.e. s. 181؛ التهانوي، القواعد، ص، ٤٥٧).

خطيب أوغلو: بإمكاننا قراءة أمثلة عن هذا النوع من التقييمات والاعتراضات التي قام بعض العلماء في كتبهم بالذات. وقبل تقديم أمثلة عن لا بد من الإشارة إلى أمر مهم برأي، وهو أنه قد لا يذكر دائماً الأساس أو المعيار الذي تستند عليه الاعتراضات الواردة في هذه الامثلة التي وجدناها. ولهذا يجب علينا محاولة فهم المسلمات والأرضية الفكرية لهذه الاعتراضات أو التقييمات التي قام بها العلماء السابقون. فعندما لا نفعل ذلك ونتحدث عن هذه الأمثلة قد يخرج من يقول معترضاً «أن هذه الأمثلة بحكم الاستثناء، ولا قيمة ولا اعتبار لها». والحال أنه حتى المثال الواحد في هذه الموضوعات يُعد مهماً وكافياً لمساعدتنا على فهم المسألة.

والآن وبصرف النظر عن بعض التقييمات(٨) الواردة حول صحيحي البخاري ومسلم مباشرة، فإني سأقدم مثالاً عما له صلة بهذين الصحيحين. فمن المعلوم أن بعضاً من علمائنا بدءاً من القرن الرابع والخامس الهجري عمل على جمع الأحاديث التي لم يضمها البخاري ومسلم إلى صحيحيهما رغم تحقيقها معاييرهما، وموافقتها لتقييمات الإسناد لديهما، وصنفوها في كتب ألفت لاحقاً. ويُعد «المستدرك» أحد هذه الكتب. وقد تم طبع المستدرك في الهند في أربع مجلدات ضخمة. ويقول مصنف هذا الكتاب الحاكم النيسابوري (٤٠٥هـ) إن القصد من هذا الكتاب إنما هو جمع الأحاديث التي لم يضمها البخاري ومسلم إلى صحيحيهما رغم توفر شروط الصحة فيها (من ناحية الإسناد) في كتاب مستقل، وتلافي هذا النقص الحاصل. ولكن جاء بعده من العلماء من كتب الشروح على كتابه، وعلق عليه. ومن هؤلاء العلماء الذهبي (٧٥٨هـ) ذي الأصول التركية، حيث يخاطب الحاكم في عدة أماكن قائلاً: «ألم تستح، ألم تخش الله وأنت تقول عن هذا الحديث صحيح؟». فانظروا إلى أي درجة قد يصل التباين والاختلاف في التقييمات بين عالمين بشأن الرواية الواحدة.

وهناك من العلماء من رد الأحاديث الواردة في صحيحي البخاري ومسلم حتى خلال العصر الذي ألفا فيه. وأكبر مثال على ذلك أحمد بن حنبل الذي يُعد علامة وإمام القرن الثاني، وأحد أشهر وأهم الشخصيات في العالم، وشيخ البخاري ومسلم معاً.

فعندما كان الإمام أحمد على فراش الموت قال لابنه عبد الله عن رواية موجودة في مسنده: «يا بني! أخرج هذا الحديث من كتابي وألق به، فإنه مخالف للأحاديث الصحيحة». وإذا ما نظرنا إلى الحديث الذي طلب الإمام أحمد إخراجه من مسنده(٩)، فنجد أنه لا يزال موجوداً ذاته في صحيح البخاري وصحيح مسلم وبنفس السند والمتن. وإن كان الأمر كذلك، أفلا يصبح في هذه الحالة الحديث الذي عده البخاري ومسلم صحيحاً، رواية يجب إخراجها واستبعادها من الكتاب حسب أحمد بن حنبل؟ بلى، يصبح.

دره: مرة أخرى يتبين لنا من المعلومات القيمة التي أوردتها أن لميدان الحديث مدونات غنية حتى بالقدر الذي وصلت به إلينا، فقد عمل الكثير من علمائنا الأفاضل في هذا المجال في الماضي والحاضر، وأجروا تقييمات مهمة، وقدموا عند تناول المسائل تفاصيل مختلفة، وطرحوا وجهات نظر عميقة ومعتبرة. فهل تجدون من

(٨) انظر ص ١٧٩.
(٩) المسند، ٢، ٣٠١.

الصواب ما يجري اليوم من نقاشات وأحاديث تعميمية بين الناس أو في الإعلام حول مسائل الحديث الاختصاصية، مع وجود هذا الكم الهائل من الآراء والتفاصيل في ميدان الحديث؟ وهل لهذه المسائل منهج وتراث علمي خاص بها؟

خطيب أوغلو: لقد كنت بين عامي ١٩٥٤ -١٩٥٨ طالباً في كلية الإلهيات، ثم بعد ذلك صرت مساعداً لأستاذنا طيب أوكيج في مجال الحديث، ومنذ ذلك الحين وأنا العبد الفقير أجري دراسات وأبحاث حول مدونات الحديث بقدر ما أستطيع، وإن النتيجة التي توصلت إليها بعد كل ذلك هي: «إننا لسنا بعد بذاك المستوى من الفهم والعلم الذي يؤهلنا لأن نصدر حكماً، أو نقول الكلمة الأخيرة بحق كافة الروايات الموجودة في مصادرنا وكتبنا». ولذلك فهذه المسائل ليست بالمسائل التي يمكن الاستهانة بها وتناولها كيفما اتفق؛ وإنما هي مسائل يجب بحثها ودراستها في أوساط علمية متخصصة.

والآن؛ ماذا يمكننا فعله اليوم؟ لقد كان في زمننا كلية إلهيات وحيدة في تركيا، وهي كلية الإلهيات بأنقرة، وأما اليوم – وبحمد الله وتوفيقه – فتجاوز عدد كليات الإلهيات المائة. إلا أن المهم ليس عدد هذه الكليات، وإنما كيفيتها. المهم هو ملؤها بالعلم والعلماء. فنحن بحاجة الكثير من التخصصات والأبحاث والدراسات المهمة، مثل: فهم التاريخ، ومعرفة كبار العلماء السابقين، وفهم كيفية ونمط تفكيرهم، ومعرفة المسائل التي ناقشوها، التحقيق العلمي في الكتب والمؤلفات التي خلفوها وغير ذلك من المواضيع المهمة. ففي مجال التدقيق والتحقيق العلمي فإن جملة تقرأها في كتاب، أو مثال تعثر عليه بين صفحاته قد يساعد أحياناً في فهم مسألة، أو استيعاب فكرة؛ وقد تصبح مفتاحاً في الكشف عن مناهج علمائنا القدامى وشرحها وتوضيحها. ولهذا السبب يوجد بين أيدينا العديد من الكتب، ولا يمكننا القول إنها تكفينا أو تزيد. فمكتبات العالم تعج بمئات المخطوطات التي لم تدخل إلى ساحة النشر بعد؛ وكذلك هناك المئات من الكتب التي نتفاجأ بوجودها وتشهد النور لأول مرة عند إعادة ترتيب وتصنيف المكتبات القديمة، مثل اليمن، ومكتبة القرويين. فالمطلوب منا إخراج هذه المخطوطات والكتب من جهة، ودراسة ومناقشة ما في بطونها من معلومات، وثقافة من جهة أخرى. لقد حصل تقصير وإهمال كبير من جانبنا في هذا الميدان. ويقدم العالم أحمد محمد شاكر الذي حقق «كتاب الخراج» اعترافاً بالذنب باسمنا جميعاً عن هذا التقصير، وذلك عندما يقول في مقدمة هذا الكتاب الذي أعده للنشر: «لولا المستشرقون الغربيون وجهود العلماء الإسلاميين لكنا إلى الآن نترك كتب علمائنا القدامى تغط في نوم عميق منذ قرون طويلة. فهم أول من نبهونا وأيقظونا من سباتنا».

لقد ذكرني كلام أحمد محمد شاكر هذا بأبحاث وكتب أخرى كتبها هؤلاء العلماء الغربيون في الميدان الإسلامي. حيث يوجد في هذا الميدان الآلاف من المقالات والدراسات، والتحقيقات، والترجمات والكتب المنشورة بمختلف اللغات الغربية. ومن دون إخضاع كل ذلك إلى دراسة وتحقيق نقدي لا يمكن مواجهة العالم الغربي علمياً ولا سياسياً. فالعالم الغربي اليوم متأثر في تصرفاته، وسياساته التي يتبعها تجاه العالم الإسلام بهؤلاء من آباء الفكر الذي نسميهم المستشرقين، والإسلاميين الغربيين، وبالكتب التي ألفوها. حيث إن الغرب لا

يلجأ إلى المسلمين للاستفسار عن مسألة متعلقة بالإسلام، وذلك لأن لهم رجالاً عارفين بمثل هذه المسائل. وبناء على ذلك فلكي يستطيع العالم الإسلامي الوقوف أو الصمود في وجه الغرب فإنه بحاجة إلى معرفة الإسلام الذي فهمه هذا الغرب، وأفهمه الناس. وهذه المهمة هي من أعظم المهمات التي آمل أن تنهض بها كليات الإلهيات القائمة في عصرنا الحالي.

حيث إن المهمة التي يجب على الجامعات وكليات الإلهيات في تركيا النهوض بها في ظل هذا الوضع هي استخراج كتبنا ومصنفاتنا ومخطوطاتنا وإخضاعها للدراسة والتمحيص والتحقيق من جهة، ومن جهة أخرى تهيئة الأرضية اللازمة للتحقيق والدراسات العلمية، وإعداد جيل من العلماء المتميزين، والمتسلحين بأصول التحقيق العلمي، وباللغات الغربية ليكونوا قادرين على دراسة ونقد ما كتبته البلدان غير الإسلامية بحقنا(١٠).

ولا جدوى أو لا معنى من نقل كل هذه الدراسات والنقاشات والتحقيقات العلمية الجارية بهذه السوية إلى العوام، إذ إن العامة لن تتبع هذه التفصيلات ولن تستوعبها كما يجب. ولهذا فإني أرى أن يتم تدارس هذه المسائل، ومناقشتها، والتحقيق فيها وتطويرها في المحافل العلمية.

علي دره: لو تكرمتم دعنا ننتقل إلى سؤال المنهج. فبأي منهج يمكننا القيام بالمهمة التي أسميتها البحث والتحقيق العلمي؟ فمثلاً عندما يقال المنهج فأول ما يخطر في الذهن أصول العلوم الإسلامية الأساسية، مثل: أصول الحديث، وأصول التفسير، أو أصول الفقه. فعندما نريد اليوم تقييم الثقافة والتراث الفكري الإسلامي بكل جوانبه وأبعاده، هل يجب استخدام هذه الأصول الكلاسيكية؟ أم أنك تقترح جملة من المناهج، والمبادئ والأساليب الجديدة؟ وهل المناهج والمقاربات التي لا نزال تُعد كافية وتلبي كل احتياجاتنا، وهل بإمكاننا القول: إنها تقوي مكانتنا في ميدان العلم؟

خطيب أوغلو: في الواقع هذا السؤال مهم للغاية. فكما هو معلوم فقد بدأ في العالم الإسلامي ومنذ القرن الهجري الثاني تشكل كثير من الفروع العلمية التي لم تكن معهودة في عصر النبي ﷺ أبداً، وذلك مثل: التفسير، والحديث، والفقه، والسير، والعقيدة وغيرها. وألفت الرسائل والكتب حول الأصول التي تبين ميادين هذه الفروع العلمية التي تطورت وأخذت طابعاً منظماً ومنهجياً عبر الزمن، وتحدد ماهيتها، ومقاصدها.

أولاً: يجب علينا معرفة تاريخ تطور ميادين ومجالات هذه العلوم والاختصاصات، وفهم المسائل التي

(١٠) ذات مرة سعيت للحصول على منحة من الدولة لتحسين لغتي الفرنسية والذهاب إلى فرنسة من أجل الاطلاع على الدراسات الشرقية الموجودة هناك، فكان رد أحد أعضاء لجنة وزارة التربية والتعلم النابع من الذهنية السائدة في تلك الفترة هو: «وما الذي سيفعله أستاذ إلهيات في فرنسا، من الأجدر أن نرسل أحداً من المعهد الموسيقي»، ولا أود هنا إيراد تفاصيل هذه القصة المثيرة للضحك لكوني كررتها في مناسبات كثيرة سابقاً. ولكن إذا ما استمر الذين يشغلون المنصب ذاته اليوم بتقديراتهم وأحكامهم المسبقة والخاطئة مثل قولهم: «ما الذي سيفعله أستاذ في مجال التفسير، او الفقه في كلية الإلهيات إذا ذهب إلى فرنسا، أو إنكلترا، أو كندا. فإن كان لا بد من إرسال بعثة من هذا القبيل فليذهبوا إلى دولة إسلامية، فمن جهة اللغة العربية كافية ولا حاجة لتعلم لغات أخرى، ومن جهة لا تختلط عليهم الأمور» إذا ما استمر الأمر كذلك فليعلم الجميع أن وضعنا المبكي الذي يسوده الجهل والغفلة لن يتغير للأفضل ولو مضى عليه قرن من الزمن.

تناولتها، وكيفية ذلك، والمفاهيم التي استخدمت في هذه العملية، ومن ثم يجب علينا بهذه الصورة العمل على فهم كيفية تفكير علمائنا السابقين في المسائل، والأدلة التي استخدموها للوصول إلى حكم بشأنها.

ثانياً: علينا أن نقوم بتعريف ميادين هذه العلوم المذكورة بخطوط عريضة، لأننا عندما نقول الفكر الإسلامي فليس من الممكن تمييز هذه الميادين والمجالات عن بعضها بشكل تام، بل على العكس، يجب علينا أن ندرك جيداً تأثير هذه العلوم على بعضها والإسهامات المتبادلة فيما بينهما، سواء من ناحية الأدوات، أو من ناحية الفكر.

ثالثاً: يجب أن نتذكر دائماً أن العالم الذي يُعدّ إماماً في أحد الميادين العلمية المذكورة قد يكون متمكناً وصاحب علم بالمستوى ذاته في ميدان علمي آخر؛ فمثلاً العالم الذي له اليد الطولى في ميدان التفسير، قد يكون متبحراً في ميدان الحديث أيضاً. ولذلك فإن هذا الواقع يُعد في يومنا هذا مسألة متشابكة ومعقدة للغاية. فكيف فكر العلماء المتضلعون في مختلف فروع العلوم الإسلامية بشأن مسألة من المسائل، وماذا قال فيها؟ فماذا قال المفسر، وما قال المتكلم، وماذا قال الفيلسوف، وماذا قال المتصوف؟ إذاً؛ فيجب علينا تناول المسألة ودراستها من خلال إجراء مقارنة بين علماء كل عصر.

رابعاً: يجب أن نعلم أن رأي العلماء السابقين وتفسيرهم في بعض المسائل إنما هو مرتبط بالمعلومات والتفاسير التي يمكنهم الوصول إليها والاطلاع عليها في عصرهم. فعندما نقرأ اليوم تفسير الرازي (٦٠٦هـ) فإننا نجد فيه الكثير من المعلومات القيمة التي قدمها لنا، ولكن عند النظر إلى المعلومات التي أوردها في هذا الكتاب عن الميادين الأخرى – والتي نسميها اليوم بالعلوم التجريبية – فيمكنكم العثور على الكثير من الأمور المثيرة للضحك. وقد تتساءلون في أنفسكم: كيف لعالم أن يعتقد بمثل هذه الأمور؟

وكذلك عندما تطلعون على بعض ما كتبه ابن حزم (٤٥٦هـ) علامة عصره في الأندلس فيمكن أن تقولوا: يا إلهي، حتى الأطفال لا يقولون مثل هذا، أيعقل قول مثل هذه الأمور المثيرة للسخرية؟ ولكن هم لم يقولوا مثل هذه الأشياء في يومنا هذا، وإنما قالوها في عصرهم. ومن ثم يجب علينا العمل على كشف الأسباب التي دفعتهم إلى ذلك، ونوجه سهام النقد لا إليهم، وإنما نوجهها إلى الذين لا يزالون يقلدون آراءهم في تلك المسائل ويتبعونها إلى اليوم.

فاليوم يتم طرح تصورات وأفكار حول نسائنا باسم الدين من شأنها أن تظهر لنا أن المرأة لم تنل المكانة التي تليق بها في الإسلام أبداً. والمحزن والمؤلم أكثر أننا إذا حاولنا فهم أسباب هذه التصورات والأفكار نجد أنه قد غلب على جزء كبير منها طابع الحديث. وأبرز مثال على ذلك ما أورده الحكيم الترمذي (٣٢٠هـ) في كتاب «نوادر الأصول»: «لا تسكنوا نساءكم الغرف ولا تعلموهن الكتابة»، والذي يظهر بمظهر الحديث[11].

(١١) علماؤنا الذين يحققون هذه الكتب ويعيدون نشرها لا يضعون ملاحظة على هذا الكلام ولا يبينون المسألة، لأنهم لا يعلمون أنه حديث موضوع ومكذوب.

فالحكيم الترمذي يُعد بالنسبة إلينا أحد كبار العلماء. حسنٌ؛ فلم أورد الحكيم مثل هذه العبارة في كتابه، وأسندها إلى النبي ﷺ، وما الذي عليه فعله عندما أواجه هذه العبارة في كتابه؟ إن لب المسألة وجوهرها يكمن في الإجابة على هذا السؤال. فأولاً يجب أن نبحث ونتحرى جيداً عما قاله الرسول ﷺ بشأن هذه المسائل وأمثالها في حياته، وكيف تصرف حيالها، ونقدم أمثلة على ذلك. فلا حياة النبي التي قرأناها واطلعنا عليها، ولا الأمثلة التي وجدناها، ولا ظروف ذلك العصر وأحواله، ولا المكانة التي منحها الإسلام للمرأة تنم عن احتمالية قول رسول الله هذه العبارة.

ويوجد في كتبنا عبارة ترد على أنها حديث بشأن المرأة، وهي: «شاوروهن وخالفوهن». وتُذكرهذه العبارة كحديث في كتاب «سياسة نامه» لنظام الملك (٤٨٥هـ). في الواقع إن الإنسان ليحار ويندهش أمام هذا الأمر، إذ كيف لعالم مثل نظام الملك وهو صاحب الغزالي والجويني أن يكتب هذا الكلام في كتابه! والسبب أنه يعكس التصورات والأفكار التي كانت منتشرة تجاه المرأة في المجتمع والعصر الذي عاشوا فيه، وبالإضافة إلى ذلك فإننا نكتشف مدى التأثير الذي تركه مستوى المجتمع وأحواله على فكر هؤلاء العلماء، وحتى على قدراتهم التمييزية. وهذه الإهانة الموجهة للمرأة استناداً إلى أحاديث موضوعة لا تجد انتقاداً إلا في وقتنا الحاضر، ولا نجد ذلك في عصرهم. فالنبي ﷺ منزه عن إصدار مثل هذا الأمر. ولكن عندما تدون هذه التصورات وتجعلها حديثاً منسوباً إليه، وتحمل الناس على القبول بها فإنك في النتيجة تترك النساء اللاتي يشكلن نصف العالم الإسلامي في مستنقع الجهل.

خامساً: يجب علينا دراسة الكتب الموجودة في الميدان الديني والتاريخي والثقافي سوياً، واستخراج وتشكيل وتطوير أطلس للفكر الإسلامي. حيث يجب دراسة آراء وأفكار وأفهام مختلف العلماء، وفي مختلف الاختصاصات، وفي مختلف العصور، ومختلف الأمصار بشأن الإسلام ومسائله، ومن ثم تشكيل جدول أو قاعدة معلومات حول ذلك. مثلاً: ماذا قال العلماء من أصحاب الاختصاص ذاته والذين تواجدوا خلال العصر الواحد في مناطق مختلفة وعاشوا في الظروف نفسها؟ وماذا قال العلماء من أصحاب الاختصاصات الأخرى؟ وكيف فهم علماء كل عصر وكل إقليم وكل بلد وكل قارة الإسلام مثلاً كيف فهم الإسلام كل من علماء مصر والعراق وآسيا الوسطى الذين عاشوا في القرن الأول؟

سادساً: كما سيتبين من الجدول المستخرج سنجد آراء مختلفة ومتباينة في الكثير من المسائل سواء في الأصول أو في الفروع. فمقابل كل رأي أو وجهة نظر هناك العشرات من الآراء المخالفة في العالم الإسلام، وذلك لأسباب كثيرة لن نخوض في تفاصيلها. أتسمون ذلك تعددية فكرية اليوم؟ ولهذا لا يمكن لأي عالم مسلم أن يتحدث بصورة قطعية، كأن يقول: «هذه الحقيقة قطعاً، أو قولي هو الصواب دون غيره». فيجب أن يتحمل الجميع مسؤولية الكلام، وثقل الفكر.

سابعاً: رغم أن قسم كبيراً من مصادرنا القيمة مكتوب حول ميدان معين ومحدد، إلا أن الكتاب من

حيث المحتوى والماهية يتضمن معلومات مشكلة يصعب تبين المراد منها، وهذه المعلومات يتم نقلها عند الحديث عن مسائل متفرقة. ولذلك فإنه من المفيد والمهم قراءة وتمحيص الكثير من كتبنا من أولها إلى آخرها وبدقة بالغة. ومن أولى الأمثلة التي تخطر في ذهني هي كتب: «الطبقات» لابن سعد، و«تاريخ دمشق» لابن عساكر، و«النبلاء» للذهبي، وكتابا «التمهيد» و«الاستذكار» لابن عبد البر.

ثامناً: يجب علينا العمل على فهم الآراء المختلفة في الفكر والثقافة الإسلامية مع أسبابها. حيث ينبغي دراسة المسائل والتحقيق ضمن حدود الأدب والأخلاق العلمية دون شتم أو قدح أو ذم أو تكذيب ودون توجيه اتهامات بالضلال والزندقة والتكفير والمروق من الدين. فقد وقع في تاريخنا ومع الأسف حوادث أليمة ومحزنة تبعث على الدهشة والحيرة. ومثال ذلك ما نقرأه في تاريخنا الثقافي ما جرى للإمام الطبري (ت ٣١٠) الذي كان علامة لا نظير له في مجالات كثيرة على رأسها التفسير، والحديث، والفقه، والتاريخ؛ حيث تذكر المصادر أن بيته تعرض للرجم بالحجارة على يد الناس، ولما توفي رحمه الله شُيع ودفن خفية تحت جنح الظلام. لماذا؟ لأنه كتب بعض الأفكار والآراء الخاطئة والضالة في تفسيره حسب زعم بعض الجهلة الغوغائيين والموتورين. فمن هو الأعلم بهذه المسائل، الجاهل الغوغائي؟ أم الإمام الطبري؟

تاسعاً: لا بد لتحصيل المعلومة من استعمال الطبعات المحققة تحقيقاً علمياً. حيث إن بعض الكتب العلمية قد تتعرض للتحريف أو إسقاط المعلومات منها حسب هوى الناشر وتوجهه ومذهبه. فمثلاً قام حنفية الهند بنشر «كتاب المجروحين» لابن حبان (ت ٣٥٤) في حيدر آباد عام ١٩٧٠، وأسقطوا منه مادة الإمام الأعظم أبو حنيفة النعمان بن ثابت التي كانت موجودة في أصل الكتاب. وهذه المادة موجود في طبعة حلب ١٩٧٥. وهناك الكثير من التحريفات المشابهة[١٢].

عاشراً: إذا استعملنا مرجعاً ما فينبغي أن نعرف المعايير والمبادئ التي اتبعها المؤلف في ذلك الكتاب. فمن المؤكد أن هناك الكثير من الكتب والرسالات والوثائق التي تحدثنا عن أحداث ووقائع الماضية، وعن آراء وأفكار العلماء القدامى. ولا بد لنا قبل تكوين رأي أو إصدار حكم بشأن المعلومات الواردة فيها، لا بد لنا من معرفة وضع الكتاب الذي بين أيدينا، وفهم مقاصد المؤلف والمبادئ والمعايير التي يعتمدها.

وعلى سبيل المثال كتاب «تاريخ بغداد» للخطيب البغدادي (٤٦٣/ ١٠٧١) والذي يتألف من ١٤ أو ١٧ مجلداً والمطبوع بتحقيقات مختلفة. فقد ألف المرحوم زاهد الكوثري الدوزجلي (١٩٥٢) وهو من علماء العهد العثماني الأخير، ألف كتاب «تأنيب الخطيب» ينتقد فيه الخطيب البغدادي، حيث يهاجمه بسبب ذكره بعض الروايات السلبية في كتابه تاريخ بغداد بحق أبي حنيفة. وبرأيي فإن الكوثري غير محق في تهجمه وتحامله على الخطيب البغدادي؛ إذ إنه لو انتبه إلى المبدأ الذي اتبعه الخطيب البغدادي عند تأليف ذلك الكتاب لما أقدم على

(١٢) ونعرف أن في عالم الكتب هناك بعض الكتب قد تعرضت للتحريف أيضاً. فمثلاً يقول الإمام الشعراني (ت ٩٧٣/ ١٥٦٥): «إذا أردت تقييم كتاب «الفتوح المكية» لابن العربي حق تقييم فاقرؤوا النسخة المخطوطة بخط المؤلف ذاته والموجودة في مدينة قونيا، لأن النسخ الأخرى تحتوي على تحريفات». إذاً فقد الكثير من الناس ولأسباب مختلفة على تحريف كتب بعض العلماء.

التهجم عليه. لأن الخطيب البغدادي يعرض في كتابه معلومات وصلت إليه، وهو لا يقرها كلها. وهو يذكر ما يقال لصالحه وضده في المسائل التي يتناولها في كتبه. وكذلك فإنه قد جمع في كتابه «شرف أصحاب الحديث» كل شيء قد يكون لصالح المحدثين صحيحاً كان أو خاطئاً، ثم ترك الحكم على ذلك للقارئ.

الحادي عشر: يجب الاستفادة من المصادر التي أنتجها اختلاف المشارب والثقافات الفكرية للعالم الإسلامي، والعمل قدر الإمكان على دراسة الفكر الإسلامي وفهمه ككل متكامل. إذ في ميدان الحديث هناك مدونات ومصنفات للعالم السني والعالم الشيعي. وأشهر وأبرز مثال على ذلك الكتب الستة لدى السنة، والكتب الأربعة لدى الشيعة. فهل قام أي من علماء السنة بتحقيق المراجع الموجودة لدى العالم الشيعي؟ ربما يتم العمل على ذلك حديثاً في الفترة الأخيرة. وأظن أن الوسط العلمي الشيعي – وإن كان لغاياتهم الخاصة – متقدم في هذا المجال في دراسة وتقييم المراجع السنية. حيث إن العالم الشيعي عبد الحسين يحاول في مؤلفه «الغدير في الكتاب والسنة والأدب» الدفاع عن الادعاءات السياسية الشيعية عبر استعمال الكتب الموجودة لدى العالم السني. وباختصار فهو يريد القول أنتم أيضاً تفكرون مثلنا. ولكن عندما تخضع هذا الكتاب لتحقيق علمي فإنك تدرك سبب عدم جواز الثقة به. فقد رأيت في عدة مواضع اطلعت عليها أنه مثلاً يستخدم كتاب «التاريخ الكبير» للبخاري وهو من مصادرنا السنية، ويأخذ منه إحدى الروايات، إلا أنه يذكر من هذه الرواية الجزء الذي من شأنه أن يدعم هدفه وغايته، ويغض النظر عن الأجزاء الأخرى، فلا يذكرها. مع أن البخاري يذكر في كتابه أن تلك الرواية ضعيفة. ولكن مؤلف الغدير لا ينقل هذه العبارة في كتابه. إذاً؛ فيحق لنا القول: إن هذا الكتاب إنما ألف لغاية، وليس بكتاب علمي.

ثاني عشر: لقد حاولت التعبير عن رأيي وقناعتي حول كيفية تقييم كتبنا ومصنفاتنا التي تُعد بمثابة أرشيف للفكر والثقافة الإسلامية. ويوجد اليوم جوانب متعددة من العلوم والتي نسميها العلوم الاجتماعية، وهذه العلوم تتناول ميادين متنوعة مثل: الإنسان، والتاريخ، والمجتمع، والسياسة، والعدالة، والأخلاق، والفكر، واللغات، والأدب، والثقافة وغيرها. وينبغي متابعة هذه العلوم وإدراك ما تقوله، وكيفية تناولها للموضوعات، والاستفادة منها في المسائل ذات الجدوى. هذا ولم أذكر المجال الآخر الذي يتمتع بدوره بالسعة ألا وهو ميدان العلوم التجريبية والتقنية.

الثالث عشر: بما أنه ليس بمقدور الأشخاص بمفردهم النهوض بمهمة البحث والدراسة في ميادين العلوم كافة التي ذكرنا بعضاً منها، فينبغي اللجوء إلى الأعمال المشتركة والمشاريع ذات الخطط وتبادل المعلومات، وينبغي في هذا المجال الاستعانة قدر المستطاع بالإمكانات التقنية التي يستخدمها الأجيال الجديدة بدرجة أكبر.

دره: لقد عرفنا من خلال التوضيحات التي ذكرتها والأمثلة التي قدمتها كيفية تفكير علماء العهد الكلاسيكي في المسائل الدينية والاجتماعية والثقافية، ومن جهة أخرى عرفنا كيفية تقييمهم وتقييم أفكارهم وآرائهم ضمن نطاق الظروف والشروط التي عاشوها، وإذا ما انتقلنا إلى وقتنا الحاضر والميدان التطبيقي فإننا

نجد أنفسنا أمام الوضع الآتي: عندما نحاول اليوم فهم ديننا الإسلامي، ونعمل على نقل تعاليمه ومبادئه إلى ساحة حياتنا ومجتمعناوضميرنا، وفكرنا أفلا نفعل ذلك عن طريق العلماء القدامى وكتبهم، والذين قاموا في الأساس بفهم الإسلام وتفسيره ضمن حدود المستويات العلمية ووجهات النظر التي كانت سائدة في عصرهم؟ وإن كنا نفعل ذلك يظهر أمامنا التساؤل الآتي: إن كانت العلاقة والتأثير المتبادل بين أفهام وتفسيرات كبار العلماء القدماء وبين المستويات الفكرية والعلمية السائدة في عصرهم أمر واقع لا مفر منه، فكيف سنقوم اليوم بدورنا بإنشاء هويتنا الإسلامية، وتطوير فكرنا الإسلامي استناداً إلى المستويات العلمية والفكرية الموجودة في عصرنا؟ كيف سيتم اليوم التعريف بالمبادئ الأساسية والمصيرية للإسلام الذي بلغه النبي ﷺ، والتعبير عنها وتطبيقها على أرض الواقع؟ وما المنهج المتبع في ذلك؟ وكيف ننجح في ذلك؟

خطيب أوغلو: أساساً إن جزءاً من الإجابة موجود في السؤال ذاته. عندما نسعى إلى معرفة تاريخنا وفهم آراء وأفكار علمائنا السابقين فيجب علينا أولاً دراسة مختلف الظروف التي كانت سائدة في المراحل التاريخية التي عاشوا فيها. فحين ندرس تاريخنا الفكري والثقافي ضمن إطار هذه العلاقة ونفهمه ابتداءً من العصور المبكرة وحتى يومنا هذا، فإننا نكون قد عثرنا على إجابة السؤال المطروح والمتمثل بـ: كيف نقوم بهذه المهمة اليوم؟ واستبان أمامنا الطريق الذي سنسلكه من أجل تحقيقها. فكما قلنا آنفاً عند نستخرج جدولاً فكرياً، ونضع أطلساً للفكر الإسلامي حسب الميادين العلمية الموجودة في كل عصر، وفي كل بلد وإقليم، فإن الخريطة المتشكلة سوف ترسم لنا الطريق المطلوب سلوكه اليوم وفيما بعد أيضاً. غير أننا لا نستطيع لا رؤية الطريق ولا البدء بالسير عليه نحو الأمام، وذلك بسبب عجزنا عن الكشف عن التجارب التاريخية الموجودة في كل ميادين الفكر الإسلامي العلمية بشكل منهجي ومنظم، وفشلنا في تحقيق اتفاق حولها.

وبالمناسبة فقد كنت قد ذكرت في أحد مقالاتي أن الرئيس الليبي السابق معمر القذافي -رحمه الله- كان ينظم الكثير من المؤتمرات، واللقاءات التي يشترك العلماء من مختلف البلدان. وذات مرة كانت العالمة الأزهرية السيدة عائشة بنت الشاطئ (١٩٩٨م) -رحمها الله تعالى- مشاركة في إحدى هذه المؤتمرات. فصعدت منصة الخطابات وخاطبت القذافي قائلة: «أيها الرئيس! لقد جمعتنا وكبار علماء العالم الإسلامي في مدينة بنغازي العام الماضي أيضاً. وحينها تحدث كل عالم خرج إلى المنصة عن الإسلام حسب رؤيته. ولم يكن أي خطاب وفق ما لاحظت ينسجم مع الخطابات الأخرى ويتوافق معها»، فشخصت بحديثها الوضع القائم. وهذا الكلام والتشخيص يؤيد واقع أن كل عالم يتحدث عن الإسلام ويبينه حسب مستواه الثقافي. فما النسبة المئوية التي يعكسها حديث وبيان كل عالم عن حقيقة الإسلام الذي يتحدث باسمه! وفوق ذلك فإن كل واحد من هؤلاء العلماء يدعي أنه هو المحق الوحيد، وأن رأيه يمثل الحقيقة واليقين. وهذه هي النقطة التي شخصتها السيدة عائشة بنت الشاطئ. ولهذا السبب فليس هناك عالم اليوم باستطاعته الادعاء أنه الممثل للإسلام في العالم الإسلامي.

مع الأسف هذا هو المستوى الثقافي الإسلامي الموجود في عصرنا، ولم نبلغ بعد الوضع الذي نستطيع فيه تجاوز هذا المستوى. وأما كيفية تجاوز هذا المستوى وبلوغ المستوى المطلوب فتكون كما كررت وأكرر دائماً بمراجعة ومحاسبة جدية للذات، والعمل بعزم على أرضية علمية رصينة.

علي دره: لقد أشرتم قبل قليل إلى معنى صحة حديث ما وكيفية إثباتها ضمن إطار أصول الحديث. وما يلفت نظري أنكم عندما تعملون على دراسة وفهم الأحاديث في أبحاثكم فإنكم تتوقفون بشكل أكبر على محتوى النص، وتجرون تقييماً تفصيلياً له. وقد أجري بإشراف منكم بعض الأبحاث والدراسات في تركيا لدراسة وتقييم الأحاديث من ناحية المتن. فهل هذه الأعمال كافية برأيكم، أم لا؟ وما هي تطلعاتكم في هذه المسألة؟

خطيب أوغلو: إننا نفهم من محتوى متن ما أولاً الأفكار الرئيسة التي يحملها. ولا شك أن كيفية تقديم هذه الأفكار مهمة أيضاً، وفي الوقت ذاته موضوع تحقيقي مهم أيضاً. ووفقاً لذلك فإننا عندما نقوم بتحقيق متن حديث ما فينبغي علينا أولاً أن نتبين الفكرة الموجودة فيه. فأحد الأمور التي ينبغي علينا القيام بها حين البدء بالدراسة هو: معرفة الخلفية التاريخية لهذه الفكرة؛ أي ما هو أقدم ظهور تاريخي لهذه الفكرة؟ وكيف نقلت إلى المصادر المكتوبة بدءاً من الفترة التي ظهرت فيها؟ وما التفاسير التي فسرت بها هناك، وبأي الأدلة تم تأصيلها، وأي الأفكار التي نتجت عنها؟ إذاً؛ ينبغي دراسة كل هذه الجوانب والتحقيق فيها. وينبغي أن لا نكتفي في هذا التحقيق بما ورد في مصادر الحديث فقط، وإنما نستخدم ما ورد في كل المصادر مثل مصادر التفسير، والفقه، والتاريخ، وعلم الكلام، والسياسة، وحتى المصادر الأدبية أيضاً. ومن الطبيعي عند قيامنا بذلك أن نأخذ بعين الاعتبار القرآن الكريم والمبادئ والقيم السليمة والصحيحة التي جاء بها النبي ﷺ.

لقد اتبعت هذا المنهج في بحثي «قرشية الخلافة»، حيث بحثت في مختلف ميادين ثقافتنا وعلومنا للتثبت من المواضع التي وردت فيها هذه الفكرة، وفي سياق أي مسألة ذكرت، وكيف ذكرت، وما هي أرضيتها وخلفيتها، وكيف فسرت. وفي النتيجة تشكلت لدي قناعة وتحصلت على معلومات ليس بشأن هذا الحديث الذي تكلمت عنه فحسب، وإنما بشأن الكثير من المسائل الأخرى، مثل: تاريخ السياسة والإدارة، والعلاقة بين الحكام والمحكومين، وتصورات الحكم والإدارة وجذورها، والمفاهيم والتطبيقات الموجودة لدى الثقافات المجاورة في هذه المسائل، وأفكار علمائنا حول النظام الاجتماعي وكيفية تحقيق العدالة في المجتمع، وأشكال المنافسات النفعية القائمة على المصلحة التي ظهرت في المجتمع. وما أوصلني إلى هذه القناعة هو قيامي بدراسة وفهم أحداث التاريخ ووقائعها من خلال الاطلاع على المعلومات التي حفظتها لنا كتب علمائنا السابقين اطلاعاً شمولياً قائماً على المقارنة بينها قدر المستطاع. وبذلك فإن أدلة وحجج قناعاتي هي فهم الأسباب والعلاقات القائمة بين ما في كتب علمائنا السابقين والأحداث والتطورات التي حصلت عبر التاريخ.

إن الأبحاث والدراسات الجارية بشأن الحديث في البلدان الإسلامية الأخرى تبقى بالدرجة الأكبر حسب ما أعرف ضمن إطار أصول الحديث العادية الكلاسيكية، ولا يتم تقييم المحتوى بالشكل الذي ذكرته. وحتى أن البعض من الأكاديميين في تركيا قد ينظرون إلى من يتبع بشأن الحديث منهجاً تحقيقياً مختلفاً – لنقل لم يعتد عليه – بعيداً عن إطار أصول الحديث الكلاسيكية نظرة أصحاب المثل القائل: «تجلبون عادة جديدة إلى قرية قديمة». وبرأيي أنه لو كان كبار علماء الحديث القدامى مثل: البخاري، ومسلم يعيشون في يومنا هذا، وتوفرت لهم الإمكانات العلمية الموجودة حالياً لتبنوا منهج التحقيق القائم على دراسة المستوى وبشكل

أوسع، ولحققوا نجاحاً فيه. إلا أن الموقف السائد لدى علمائنا اليوم أصبح متمثلاً بتفضيل رفع كتب السابقين إلى مرتبة أو مقام لا يمكن الوصول فيه إليها ولا تجاوزها، والاكتفاء بتقليد منهجهم، وذلك عوضاً عن إضافة المزيد على الجهود والنجاحات التي حققها أولئك الأئمة الكبار من خلال استخدام الإمكانات والتجارب العلمية التي حصلوها في عصرهم، والتقدم بها نجو أفق أوسع وأرحب.

ألاحظ في الأبحاث والدراسات التي تجري مؤخراً في تركيا بشأن الحديث والموضوعات المتصلة بالحديث توجهاً نحو التوقف على المحتوى/ المتن وإخضاعه للتحليل والدراسة أيضاً. فعندما يزداد عدد هذه الأبحاث النوعية يصبح بالإمكان حينها إجراء مقارنة بين النتائج الحاصلة منها. ومن ثم يتم الاحتفاظ بتحقيقات هذه الأبحاث وأصولها، ونتائجها معاً، ليصبح لدينا إطار تشخيصي أكثر حول كيفية تحقيق محتوى الحديث. ومن الطبيعي جداً أن يتم استخدام أصول الحديث الكلاسيكية/ العادية في تناول المسائل، ونمط التحقيق الجديد الذي تحدثنا عنه معاً، بحيث يكمل أحدهما الآخر. ولهذا فإني لست من مؤيدي الدعوى القائلة إن المنهج الوحيد في تحقيق ودراسة الحديث هو المنهج القائم على دراسة المحتوى فقط، ولكن أرى أنه عند استبعاد هذا المنهج كلياً سيكون من الصعوبة بمكان تفسير الكثير من المسائل بشكل منسجم ومتماسك، وسوف نحرم كذلك من الكثير من المعلومات والتقييمات القيمة.

إني أوصي علماء الحديث في عصرنا وعلى رأسهم علماء تركيا عند القيام بتحقيق ودراسة آليات ومصادر الرواية/ الحديث الموجودة بين أيدينا أن يقدموا بجسارة على الاطلاع على التقييمات والمعلومات التي توصلت إليها الأبحاث والدراسات الجديدة، ويتعلموا مناهج التحقيق العلمي المتمتعة بالانسجام والتماسك والتي يمكنهم تطبيقها في أبحاثهم؛ وكذلك أوصيهم أن يدلوا بأفكارهم وآرائهم بالجسارة ذاتها.

علي دره: أستاذي العزيز، أكرر شكري العميق لكم أن خصصتم جزءاً من وقتكم الثمين لهذا الحوار، وأتمنى لكم دوام الصحة والعافية، والمزيد من التوفيق والنجاح في أبحاثكم ودراساتكم وقيادتكم العلمية القيمة.